

ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО

МАРКО ПРОКЛЯТИЙ

РЕДАКЦІЯ, ПЕРЕДМОВА Й ПРИМІТКИ

І. БОРЩАКА

ФРАНКО-УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

EDITIONS FRANCO-UKRAINIENNES.

Montreuil-sous-Bois — 16 bis, rue de la Révolution

ПЕРЕДМОВА

I.

Олекса Петрович Сто-
роженко народився 1805
року, на Полтавщині, й
походив зі старого ко-
зацького старшинсько-
го роду. Одержавши
військову освіту в Пе-
тербурзі, Стороженко
служив у кінноті, брав
участь у російсько-ту-

рецькій війні 1828 — 1829 р.р, був ране-
ний під Журжею й дістав хреста св. Юрія,
—військову відзнаку в давній Росії, — яким
вельми пишався. 1831 р. Стороженко був за
старшину в армії, що здушила польське по-
встання. Пізніше Стороженко перейшов на
цивільну службу й 1863 р. зробився близь-
ким співробітником сумнозвісного віленського
генерал-губернатора графа Михайла Муравйо-
ва, що так жорстоко здушив повстання на
Литві. 1865-1866 р.р. Стороженко став за го-
лову комісії в справах католицького духо-
венства й провадив немилосердну русифікацію

польської Церкви. Одночасно він друкував у реакційному віленському «Вестник'у Західної Росії» оповідання про польське повстання, в яких викладав свій ультра-полонофобський світогляд, світогляд, що його український історик літератури Микола Петров слушно назвав «поліційним». За таку свою діяльність Стороженко одержав значні нагороди від царського уряду: «действительний статський советник», був він за голову з'їзду мирових суддів та за повітового маршалка берестейської шляхти й одержав від уряду цілий маєток Горіщина, мабуть, сконфіскований у якогось польського шляхтича. (1). Коротко кажучи, був Стороженко пан «на всю губу». Тут же, в Бересті, і помер Олекса Стороженко, в листопаді 1874 р. (2); поховали його таки в Бересті, на краю міста. (3).

II.

Цей ревний службовець російського уряду, цей царелюб і російський ультра-патріот з шовіністичною ненавистю до поляків і жидів, лю-

(1) Садиба цього маєтку згоріла під час Першої світової війни.

(2) Поміж некрологами Стороженка, варт відзначити ті, що з'явилися в «Московських Ведомостях» (1874 р. № 302); галицькій «Правді» (1875 р., № 13) і в літературному українофільському «Київським Телеграфі» (1874, № 150).

(3) У 1924-1931 р.р. була в Бересті школа ім. Олекси Стороженка, яку поляки замкнули в 1932 році.

бив Україну й усе українське, і з простими людьми завжди говорив українською мовою (4). Але ця любов була, так би мовити, чисто етнографічна, й з політичним народолюбним українським рухом 40-60 років Стороженко нічого спільного не мав. Від цього руху Олекса Стороженко ціле життя своє свідомо стояв осторонь. Проте ім'я його назавжди залишиться в історії української культури завдяки літературним творам, що їх Стороженко написав.

На літературному полі Стороженко з'явився вже не за молодих років, видрукувавши, в 1857 р., російською мовою роман з українського життя XVIII віку, «Браття-близнецы», що мав значний успіх і був навіть перекладений на німецьку мову; потім Стороженко переклав на російську мову (1860-1861 р.р.) три оповідання Квітки-Основ'яненка. Розквіт літературної діяльності Стороженка, й то вже українською мовою, зв'язаний з «Основою» Куліша, в якій він видрукував низку оповідань (5), переважно зі старого запорозького

(4) З цього погляду, Стороженко не був якийсь виняток: його сучасники, Гулак-Артемівський і Метлинський, мали такий самий світогляд.

(5) Найбільш відомі оповідання Стороженка: «Вуси», присвячені Кулішеві, «Закоханний чорт», «Сужена» (присвячена Костомарову), «Матусине благословення», «Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав», «Межигорський дід», «Кіндрат Бубенко-Швидкий» (присвячено П. Гулакові-Артемівському)...

1863 р. вийшли в світ у Петербурзі окремим

побуту. В цих оповіданнях часто-густо Україна надто підмальована в романтичному дусі: це якась казкова країна, де люди живуть, не знаючи ані лиха, ані праці, співають пісень та кохаються з чорнобривими красунями. Марно шукати в Стороженкових оповіданнях якоїсь там особливої тенденції — і в цьому теж наш автор стояв осторонь ідеологічного напрямку старої української літератури. Повні тонкого, широко українського гумору, чудесної, навіть буйної фантазії, — в їх основі майже завжди лежать народні легенди й перекази, — писані соковитою, просто мистецькою мовою, ті оповідання здебільша присвячені минулому України, що його Стороженко, як і належить романтикові, надто ідеалізує: «Яка то наша гарна старовина була! Що то за люди, що то за душі були в нас під ту важку руїну!.. Тільки й жити нам споминками...». («Матусине благословення»).

III.

Поема «Марко Проклятий» це найвизначніший твір Стороженка в його літературній спадщині.

«Марко Проклятий», — писав Стороженко до свого видавця й приятеля В. Білого, за 17 день до своєї смерті, — це заклятий скитальник, котрого за гріхи не приймають ані земля,

виданням «Українські оповідання» Стороженка, в двох томах: 22 оповідання й одна п'єса.

ані пекло. (6). У малоросіян існує приказка: «Товчється, як Марко по пеклу». Виходить, що в усних народніх легендах має існувати й легенда про пригоди Марка. І от більш як 30 років розшукував я і збирав шматки роздрібненої легенди й встиг багацько зібрати. За народніми переказами, пригоди Марка діялися за часів Запорозької Січі й зв'язані вони з війною 1648 р., що вибухла по повстанню Хмельницького... Поема моя виношена під серцем... Почав же я свою поему за тих часів, коли писалося мені так легко... Старий батько П. П. Гулак-Артемівський, прочитавши Марка, своєю рукою написав: «З роду луччого не читав і до смерти вже не прочитаю». Може старий і шуткував, а може й правду казав, не мені це діло рішати». (З передмови В. Білого).

Із 16 розділів поеми, Стороженко сам написав лише 12; останні чотири зретагував В. Білий, «згідно з листами автора, з його пляном і поглядом на мету й значіння цього твору». Поема отже не скінчена, й важко тому остаточно сказати, чи вдалося Стороженкові змалювати складний тип українського скитальника. В тексті, що його маємо, надто багато жажливої фантастики в чисто романтичному дусі, що не раз нагадує «Страшну помсту» Гоголя... Щодо історичного тла, на якому Стороженко розгортає своє оповідання, —

(6) Перекладаємо з російського.

віроломні ляхи, уніяти, жиди, польські катування, хоробрі козаки тощо, — воно просто змальовано за славнозвісним «патріотичним» фальсифікатом «Історією Русів», і ми musiли в примітках часто-густо виправляти деякі надто вже разючі історичні нісенітниці, такі типові для всієї козацької романтики. Та не в повістяра треба шукати історичної правди! «Марко Проклятий» завжди читатиметься завдяки талантові оповідача і його соковитій мові, на якій не одне українське покоління ще вчитиметься.

*
**

Перші вісім розділів «Марка Проклятого» з'явилися спочатку в галицькій «Правді» (1870-1876 р.р.), а окреме перше видання — в Одесі, 1879 р., заходами В. Білого, очевидно, за російським правописом: було це три роки після ганебної пам'яті Емського указу. Ми подаємо тут перевірений текст цього першого видання, за сучасним правописом. Найголовніші пояснення читач знайде в примітках.

Ілько Борщак.

Париж.
Березень, 1946 р.

МАРКО ПРОКЛЯТЫЙ.

ПОЭМА

НА МАЛОРОССИЙСКОМЪ ЯЗЫКЪ

ИЗЪ

ПРЕДАНІЙ И ПОВѢРІЙ

ЗАПОРОЖСКОЙ СТАРИНЫ

А. П. Стороженка.

(Съ портретомъ автора).

ОДЕССА.

Типографія Л. Пятке, Полцейская, 80.

1879.

Товчється, як Марко по пеклу.
(Українська приказка).

I.

Було в Петрівку. Зелена, по пояс, трава вкривала степи, вихрилась, слалась і як море грала; набіжить вітерець, покотиться хвилею, нахилить, розіб'є її, і вона зажовтіє, заголубіє і зачервоніє квітами. На синьому небі ні хмарки; сонце зверху накрива теплом і широким промінням, як золотим дощем, кропить кожен листочок, кожну билинку, а з трави обдає, свіжить пахучим холодком. Дишеш, не надішешся, як буває в Спасівські жароти, після довгої путі, не наситиш жадоби, допавшись до холодної криниці. Здається, тільки й видно небо й землю, а скільки ще наоколиці тебе тієї тварі божої! Куди не глянь, під кожним кущиком, листочком, кишать коники, комашня, як розмальовані метелики мигтять з квітки на квітку; а високо, під ясним небом, в'ються орли, хмарою літають дрохви, журавлі, хохітва; кобчики, неначе гвоздиком прибиті, на одному місці махають крильцями, виглядаючи добычу. Деколи залопотить, розляжеться трава, і сайгак, злякавшись свого ж шелесту, ле-

тять ,як на крилах, схиливши на спину довгі свої роги. Кругом тебе усе живе, усе дише, дзиркотить, висвистує, а оддалі, невідь відкіля, виявляються озера, буцім чарами наливаються, мріють, котять хвилю за хвилею і як море вкривають землю. Тільки де-не-де синіють, неначе острови, оточені могили; і знов, як не було, маня розвіялось, рознеслось, і знов зелена трава скрізь стелиться по степу. Весело глянуть на ці степи запорозької України; усе очі до себе пригортають, а серце мліє, смутні думки летять в невідомий край, а за ними рветься й душа, бо нема для неї притину на землі, як нема чоловікові захисту на широкому степу.

Жар починав стухать, сонце близилося до землі, оточившись довгими паростями проміння, неначе підняло сто рук, щоб обняти степи на добраніч. Вітер, як з лісу, повівав холодком і розносив квітчані пахощі. У свою чергу, озвались вечірні пташки: підпідьомқали перепели, деркотіли деркачі, висвистували овчарики, кигикали і квилили літаючи чайки. Аж ось в траві неначе іскра блиснула, і виявивсь, як з землі виріс, на вороному коню січовик, в червоному жупані й в кабардинці набакир. Ремінний пояс вривався в його тонкий стан, за поясом і в кубурах стреміли пістолі, біля боку висіла шабля в срібній піхві, а за плечима мотався булдимок. Січовик був ще молодий, тільки вус вирівнявсь; ясно гляділи його карі очі, а уста ніби усміхались; усякий би пізнав

по його юнацтву і безсумному погляді, що не ввірився ще йому світ, не почало й лихо. Їхав він тихою ходою, озираючись по сторонам, ніби гуляв собі: то закурника піснею, то нахилиться з коня, зірве квітку, втішається нею і, побачивши кращу, кине і зрива другу.

Вже завечоріло. Широкі тіні простяглись і мережили степ; захід сонця занявся полум'ям і насупроти обдав ярким світлом гребень гори з могилами. Січовик скинув очима у даль, шукаючи, на якій би йому могилі заночувать. Дивиться, на самій вищій могилі щось мріє, чорніє: спершу здалось йому за шупліку, а як зблизився, побільшало, неначе орел; ще проїхав кілька гонів, роздивився, аж то чоловік; і сидів він нерухомо, неначе кам'яна баба на могилі.

— От і добре, — пробубонів про себе січовик, — послав мені Господь на ніч товариша.

Слутившись в балку, він зупинився біля криниці, набрав в баклагу води, напоїв коня і повів його в поводу. Зійшов на гору, вже і до могили зблизивсь, а чоловік сидить собі, не ворухнеться, неначе заляк, не оглянеться на січовика й не чує шелесту од його важкого поступу. З виду він і по одежі не гевал, не бурлака, а щось не просте: татарська кучма насунулась йому на очі, ніс закандзюбився, як у кобця, а довгенні сиві вуси аж до грудей доставали. На плечах у його був накинутий чорний подолянський кобеняк і в верзунях, як

обуваються в Карпатських горах Гуцули. Не видно було при йому ніякої броні, тільки в руці держав він ціпок і біля боку лежала торба.

Зблизившись до могили, січовик одпустив коневі попруги, приарканив, дивиться, а чоловік усе сидить, не оглянеться і не поворухнеться.

— Бач, як замислився, — прошепотів січовик, заходячи з боку, — а мене і не бачить; постривай же, я тебе сполохну, — та скільки духу й крикнув: — пугу! — аж луна по степу покотилась.

Однак, од цього покрику чоловік не сполохнувся, не притьма озирнувся він і хижо, з підлоб'я глянув на січовика. Страшно горіли вірлоокі його очі, неначе іскри з них посипались. Січовик хотів було ще вдруге пугукнуть, та й припинивсь, бо як списом шпигнуло його тим поглядом, неначе холодна жеретія обвилась і здавила йому серце. І не схаменувся він, як січовик, знявши кабардинку, низенько вклонився, буцім самому кошовому, і з повагою промовив:

— Добри вечір, чоловіче!

Чоловік зміряв січовика очима і, не промовивши слова, одвернувся. Нахмурився і січовик; заграла молода кров, заіскрилися очі; розсердила його та зневага.

— Слухай, чоловіче, — озвався січовик, — за пожегання мусиш оддякувати, а не одвертати пику і чорти батька зна куди стром-

лять свої волові очі, як кішка в каганець!

Чоловік мовчав, усе дивлячись пильно у ту ж саму сторону, як і спершу дививсь.

— Чи чуєш, що я тобі кажу? — знов гримнув січовик, підступаючи.

— Не позакладало, чую... — пробубонів чоловік, не ворухнувшись.

— Чого ж мовчиш?

— Нічого казати; коли я тобі не подобавсь, іди собі дальш, степи просторі.

— Не я до тебе прийшов, а ти забрався в чужу солому, та ще й шелестиш! Степи наші, запорозькі. От що!

— Хто це тобі казав?

— Я тобі кажу!

— Коли ваші, чом же ви їх не орете, не засіваєте, не користуєтесь ними?

— Січ не пшеницею степи засіва, а кріпостями, паланками, от що!

— Погані ж будуть ваші жнива; не собі дбаєте; правда твоя, мине вік, другий, і ці степи ригнуть золотом, сріблом; та не буде вам з того ніякої користі. Не подякують тим, хто кров'ю своєю їх поливав і своїми кістками огорожував!.. Так не кажи мені, козаче, що степи ваші: Божі вони і того, кому Він дасть ними користуватися!

— Поки хвалько нахвалиться, будько добудеться! Уставай же, та йди собі ік уражій матері за те, що ти цураєшся мого товариства; не хочу з тобою на одній могилі ночувати, от що!..

— Як не хочеш на одній, так шукай собі іншу...

— Вибачай, чоловіче, — grimнув січовик: — у мене такий звичай, що куди б я не прийшов, то вже відти не піду, поки сам не схочу...

— Такий саме звичай і в мене...

— Вставай же, кажу тобі, — скрикнув січовик, — не то я тебе по-запорозьки підведу!

— Чи не схотілось тобі, козаче, тичка подуть? — спитав чоловік, зареготавшись на весь степ, неначе само пекло зареготало.

— Я тебе так подму, — гукнув січовик, ще гірш розсердившись, — що аж на тій могилі опинишся.

— Гляди, козаче, не то мене не зведеш, та й торби моєї не підіймеш...

— Брешеш, підйму, і потилицю ще тобі нею натовчу!

Січовик справді хотів було затопить по гамалику, ухопивсь за торбу, та сюди-туди, і з місця її не зворухнув; попробував обома руками взяти, аж заморивсь від натуги, а все таки не зворухнув.

— Що там таке в торбі? — бубонів січовик, поглядаючи то на чоловіка, то на торбу, — який там біс сидить?.. Я ж таки не аби-який, підкови розгинаю, коня підймаю, а гемонської торби і з місця не зворухнув... Скажи мені, чоловіче, — спитав він, — що ти таке на світі: чи який характерник, чи може сам чорт?

— Не характерник, і не чорт, — одказав чоловік, схиливши на груди голову, — тільки чортова у мене доля...

— Яка ж у чорта доля?

— Не така, як у людей!

— Це й не питаючи знав... А ти мені скажи, який там біс сидить у твоїй торбі, що вона така важка?

— Подивись...

Січовик розв'язав мотузок, засунув руку в торбу і витяг голову старої бабусі. Аж звонив він, глянувши на неї, і трохи з рук не впустив. Як вчора одрубана: біле волосся було скуйовдане і облите запеклою кров'ю, брови нахмурились, незакриті очі грізно дивились, рот розкрився, страшно було глянуть на вид старої: здавалось, буцім вона в останній час кого проклинала.

— Чия це голова? — спитав січовик, прозором поглядаючи на чоловіка.

— Матчина...

— Хто ж її одчесав?

— Я!..

— Ти?.. Рідну неньку!.. Мій Боже милий, чом же Ти не затримав такої грішної руки?! — скрикнув січовик, опускаючи голову в торбу. — Що ж там ще у тебе? — спитав він, дивлячись на чоловіка.

— Подивись...

Січовик знов поліз в торбу і витяг другу голову, молоді, дуже гарної дівчини. Джерелі і дрібушки ще не порозплітались, тіль-

ки довга коса, чорна, як гайворон, позлипалась запеклою кров'ю. Очі були трошки прищурені, а устоська, як терен сині, одкриті й зубки, неначе перли нанизані, білили й блистіли.

— Мій Боже милий, яка ж гарна! — скрикнув січовик — і на таку піднялась рука?!

— Піднялась, коли одрубана...

— Чия ж це голова?

— Сестрина.

— Чи не ти і цю одчесав?

— Одгадав!

— Знаєш, чоловіче, — зітхнувши промовив січовик, — на усьому світі нема найнещасливішої тварі, як ти; от що!

Чоловік швидко повернув голову і пильно глянув на січовика, ніби хотів роздивиться, од кого почув цю річ.

— Козаче, — сказав він журливо, — не тобі першому показував ці голови, не тобі одному і признавався; всі ж од розумної голови казали, що нема на світі й звіря лютішого від мене; і не брехали вони; однак, ти од щирого серця сказав святу правду; на всьому світі нема нещасливішої тварі, як я!.. Од мене усе одцуралось: і небо, і земля, і само пекло!.. Мене прокляла мати, прокляв і батько з того світу; я Каїн!.. А тобі мене жаль, як побіденного, нещасливого... Спасибі тобі, козаче, дай руку, побратаємось! — Чоловік простягнув руку, як лопату, обвинуту товстими жилами, неначе вірьовками.

— Вибачай, чоловіче, — одрізав січовик, — хоч мені тебе й жаль, а прочварі, Каїну, руки не подам, і побратимом не буду.

Чоловік аж з місця вскочив, так його уразила ця відповідь; хоч нижчий він од січовика, а як роздрочився, так страшно й глянуть на його постать: плечі й груди як башта, кулаки як дві довбешки; пополотнів, очі кров'ю поналивались. Не звомпив же й січовик, на п'ядь не одступив, і сміло дивиться чоловікові в очі...

— Як! — гримнув чоловік, заскреготівши зубами, — ти гребаєш моєю рукою, моїм товариством?.. Чи ти знаєш, блазню, що колись і я був січовиком, колись за велику увагу ставили моє товариство?

— Може, колись... — перехопив січовик, — та не теперечки...

— Так виймай же шаблю і боронись: за цю уразку я визиваю тебе на чесний поєдинок!..

— Не чесний буде поєдинок битися з шаблею проти голих рук, а давай чим здужаєм! — січовик згорнув кулаки й став наготові.

— Не бійсь, і з шаблею не порівняєшся!

— Боюся тільки нечесної смерті; Бог нас порівня, а розсудить совість! — одказав січовик наступаючи.

Як од води стухає полوم'я, так остатня відповідь січовика припинила ярість чоловіка; не здержав він і його смілого погляду, понурився і назад одступив...

— Совість... совість... — глухо прогомонів

він, — ні, ні, не мені, проклятому, брататись з тобою; не тобі простягать і руку суцїзі! — Чоловік приник до землі й важко застогнав: здавалось, і могила з ним стогне...

— Не сердься, чоловіче, за мою шпарку одповідь, — з жалем промовив січовик — як будеш гинуть, я од тебе не одцураюсь і обидві руки тобі простягну.

Чоловік підняв голову й глянув на січовика:

— Ти з Сїчі? — спитав він стиха.

— Еге, — одвітив січовик, сідаючи поруч з чоловіком.

— По волі, чи недоля туди тебе запроторила?

— Не знаю, як тобі й казать. От слухай, не багацько розказувать... Закохався я в дівчину, в нашому таки селі, і хотів одружитись, так батько моєї суженої не згодивсь. «Дівча», каже, «ще молоде, та й ти молодий, іди собі у кіш, повештаєшся тамечки років зо три, покоштуй гіркої, і коли Господь приведе вернутись, то ми тогді вас і одружим». Моя ненька, — батька у мене нема, вмер, — дуже вбивалась, одмак не одмовлювала: «іди», каже, «синку, коли так треба, нехай тобі Бог помагає, бо й батько твій там був; придбаєш і ти собі козацької слави». Так ютто теперечки і повертаюсь додому, придбав, як кажуть, і тієї слави; дак запорожці — матері їх ковінька, нехай здорові будуть! — таке прїзвище приложили, не знаю, як і неньці казять: — К о б з о ю прозвали, от що!.. Вже було по-

чали Підковою звать, бач, підкови розгинаю, а тут, мені на лихо, нечиста мати кобзаря принесла; співав, собачий син, співав, та й поклав кобзу, а я не доглядився, де вона, сів на неї та й потрощив диявольську личину; от мене і прозвали Кобзою. Оттаке, бач, прилучилось.

— Не журися, козаче, не прізвище прославляє чоловіка, а чоловік прізвище; не за горами і той час, як розкинетесь широкий простір задля козацького герця.

— Була така чутка й у нас в коші перед моїм виїздом; прибіг з Чигирини військовий писар Хмельницький, лагодились збирать раду. Хотілось і мені зостаться, так дівчина ж, козацьке слово...

— А дуже ти кохаєшся в своїй дівчині?

— Якби не дуже, який би його біс і покинув Січ!

— А хто тобі поручиться, що вона й досі тобі вірна, й досі тебе кохає?.. Вернешся, а вона ще краша стала, вирівнялась, як біла тополя, тільки вже не твоя, а другому досталась... Що ти тогді робитимеш?.. Кажі!..

— Тогді ж то й буду казать.

— А буває, що сама ж ньєнка нараїть сужену свого сина одружитись з другим... Щоб ти тогді зробив, якби з тобою скоїлось таке лихо?.. га?..

— Неподобне вигадуєш; де ж ти чув, щоб рідна ньєнка втопила долю своєї дитини! та й дівчина, котра коха свого суженого, скоріш вмере, як з ким іншим одружиться. Коли ж

з такою розвела, як ти кажеш, то й добре зробила; шукай собі іншу, вірну дружину...

— Знайшлась та інша, рідна сестра, — сама ж кинулась заспокоїть побіденного. Це ж її й голова в торбі!..

— Рідна сестра! — обізався Кобза, важко зітхнувши, — та й гарна ж, навіки гарна!

— А коли б ти, козаче, побачив цю голову на повних плечах, на стройному стану, коли б вона глянула на тебе живими очима, почув би її голосок, і устонька, як маківка червоні, стулились з твоїми устами?..

— Ну, годі, ка-зна-що вигадує, та ще й проти ночі!..

— Облила вона пошарпане серце, — розказував чоловік, не слухаючи Кобзи, — дрібною сльозою живущої і зцілющої води й на який час загоїла його, та загоїла на превелике лихо: загорілось воно знов коханням, люто, скажено загорілось, і усього мене запалило... І в той час, як гориш тим пекельним вогнем і жадоба палить твоє нутро, з неба, з самого раю, бризнула роса; чи вдержався б не напиться тієї води?..

— Та ну тебе к бісу, — скрикнув Кобза, затикаючи вуха: — страшно тебе й слухать! Що ти мене на покусу підводиш, чи що? Лучче ти мені скажи, який там бісяка сидить у твоїй гемонській торбі, що вона така дуже важка? Здається, дві голови не багацько заважать?

— Нема нам спочинку, не буде й тобі! Ратуй себе, ратуй і нас!

— Тату, тату! — запищала дитинка, просягаючи до Марка рученята, — ратуй, ратуй!.

— Ратуй себе й нас! — загомоніло по степу, й із землі піднялись купи мертвеців, просягаючи до Марка кістляві руки, й всі зблизились до нього...

— Зникніть! Одкасніться!! — заревів Марко, як віл на ревищі, й, вихопивши спід кобеняка черкеський кинджал, замахав перед собою.

— Ратуй себе й нас! — заверещала й застогнала ватага мертвеців і прожогом кинулась на Марка...

Блиснув кинджал раз, вдруге, й обезголовлені мати й сестра гепнулись об землю. Заколихалась і затурготіла могила, розступилась земля і з глибокої ями, як з води, вирнув дідизний старець. Біле волосся розкинулось по плечах, борода доходила до пояса, й сам білий, як крейда, тільки очі тліли синюватим вогнем, як горить сірка. В руках держав він одсічені голови.

— Батьку, змилуйся! — скрикнув Марко, ударивши себе в груди.

— Проклинаю тебе, сину, — застогнав дід, — проклинаю на цім і на тім світі!

— Проклятий! Проклятий! — почувось кругом Марка, й купи мертвяків висунулись з землі й замахали руками. Од цього покрику

покотилась луна, й кожна могила одкликнулася: «Проклятий!... Проклятий!...».

Дід кинув Маркові одсічені голови, й од змаху його рук повіяло холодним чадом. Марко заскреготів зубами, скрикнув, скорчило його судоргами й він бебехнувся об землю...

У Кобзи, дивлячись на все оце, здавило серце, у грудях сперся дух, вся кров захолола, й він теж, як неживий, простягся на могилі...

Вже світало, як опам'ятувався Кобза. Важко зітхнув він, одкриваючи очі, на грудях неначе камінюка гнітила. Згадуючи, що довелося йому побачить уночі, він добре не тямив і не здужав вбагнуть: чи то йому снилось, чи справді на яву усе те діялось. Підвівшись, Кобза озирнувся, дивиться, рання зоря вже височенько й схід сонця як жар червоніє. Марко лежав навзнич, страшно було на нього й глянуть: зрачки позакочувались йому під лоб і блищали одні білки, судоргою скривило йому набік рот, зуби вискалились, а волосся стреміло догори, як буйволина грива. Сестрина голова притулилась до його серця, а матчина запинилась оддалі. Торба лежала порожня. Ті голови, що вчора в ній лежали, не-віть-куди поділись... Кобза боязко огледів Марка, руки його зовсім охолоділи й ввесь одубенів; де не взялась та комашня і, чуючи труп, лазила по його виду. Доторкуючись до нього, й у Кобзи похололо на душі:

— Мертвий, мертвий, — бубонів Кобза, од-

ступаючи од Марка: — бачу не збрехав, кажучи, що вмре!.. Що ж мені теперечки на світі робить: чи покинуть його, чи подождать, поки оживе? — Кобза замислився... — Зостанусь, — прошепотів він: — що буде, то буде! Коли оживе, буду йому товаришем, а ні — поховаю; усе ж таки хоч якунебудь молитву прохарамаркаю над грішним, і не покину його трупа на поталу грачам та звірю.

Так мізкував собі Кобза, а тим часом прокинувся божий мир: застрекотіли коники, заспівали пташечки, дροхви, журавлі, хохітва, підіймались табунами й летіли за своїм насушним... Сонце із-за гори викинуло золоте проміння і от-от лагодилось глянуть на землю. Кобза упав на коліна й став молитися. Не устами молитва його творилась, а теплою душею; полинула вона до Милосердного й напиваючись Його благодаті, забула землю, забула й саму себе... Кобза не скінчив ще молитви, як почув позад себе, що щось затріщало й застогнало. Дивиться: встає Марко, важко диха й хижо водить мутними очима, а вид його такий же блідий, як і у мертвого, і так же стремить і волосся догори. Страшно було дивиться на його мертвого, а ще страшніш було бачить, як він оживав.. Підвівшись, Марко важко зітхнув і боязко озирнув; найперше кинулась йому у вічі сестрина голова...

— Сестро моя мила, сестро моя люба,
— чуло промовив він, дивлячись на неї: —

збавив я тобі віку, занапастив долю, й загубив твою душу! — Далі, з жахом скинувши оком на матчину голову, скрикнув: — Мати моя рідна, нащо ти мене на світ породила, чом мене маленьким в колисці не задавила?..

З останнім словом Марко дуже застогнав і почав рвать на собі волосся і стусувать себе у груди. Дрібні краплі крові й поту текли по його виду, а з очей не пробилась ні одна сльозинка.

— Годі тобі стусувать себе, — озвався Кобза, — од цього не поможеться, лучче почни ранок молитвою. От що тобі треба!..

— Не вимолиш, — одказав Марко, схиливши на груди голову, — коли тієї молитви нема оттут! — і Марко приложив руку до серця. — Поперечитував я на своєму віку усі акахвисти, тропарі, псальми, напам'ять їх вивчив, по цілісіньким дням і ночам харамаркав, а торба моя од цього не полегшала. Доводилось мені й скарби знаходить; багацько набудував я церков, монастирів; багацько роздавав старцям, бідним, неймущим, а ще більш задля того, щоб одмолювали тяжкі мої гріхи, а торба моя усе таки не полегшала. Чужим словом і чужими грішми не ублагаєш Господа; ті молитви й скарби в нас самих; шукай їх у твоїм серці, у твоїй душі; коли ж там нема, то вже ні в кого їх і не позичиш...

— Неписьменний я, так не знаю, яку тобі на це відповідь дати: мені здається, що на те поле, хоч воно й твоє, не ходи жати, котрого

ти не орав і не засівав. Коли у тебе бракує того насіння, позич його у другого. Хоч той другий і не одмолить твоїх тяжких гріхів, так може навчить, як ублагати милосердного Господа, на путь спасення наведе, от що!.

Марко мовчки озирнув на Кобзу й питливо на нього поглядів; видно було, що ця відповідь гаразд таки його торкнула.

— У яку сторону ти йдеш? — спитав він, підводячись.

— Ік Лохвиці; там моя ненька, там моя й сужена...

— Та не там твоя доля! — додав понуро Марко.

— Що було, те бачили, а що буде, те побачимо, — одказав Кобза, махнувши рукою.

— Однак, пора рушати; поки не розійдемось, будеш мені товаришем, дорогою побалакаємо.

— Куди ж ти мандруєш?

— У Лубні, туди пішов мій шлях.

— Що ж маєш там чинити?

— Що доведеться. Як ти вчора приїхав, той шлях мені привиджувався: бачив кілька слобід і Лубні.

— Звідси? — спитав Кобза, дивуючись; — яка ж мара показувала тобі ті слободи й Лубні?

— Невсипуша зла моя доля!.. Годі теревені гнуть, час рушати, ходім, ходім!..

Марко почав ховати у торбу одрубані голови, а Кобза пішов до свого коня.

Через яку часинку Марко, закинувши на плечі свою торбу, рушив, а поруч нього йшов Кобза, ведучи у повіді свого коня. Широко ступав Марко, здавалось, і ваги ніякої не було у нього на плечах, тільки видко було, як жили напружались на шії і руках, а ноги грузли в землю, аж по самісінькі кісточки...

III.

— Розкажи ж мені, Марку, що ти за чоловік на світі, — спитав Кобза, — що тяжкими своїми гріхами так опаскудив свою душу, що тебе, як сам кажеш, не прийма ні земля, ні саме пекло.

— Добре, — одказав Марко, трохи замишвшись, — розкажу: ти мені якось подобався; може, згодиться тобі те, що од мене почувеш, може й ти мені згодишся, або я тобі, так от слухай. Батько мій був з самих найпервіших січовиків, що осадились кошем на Чортмлику. Запровадив їх туди польський круль, Степан Батор, надавши їм лицарську регулу, щоб вони боронили святу віру й хрищений люд од дряпіжних Татар і Нагайців. Не дуже подобались Татарві й Нагайцям такі сусіди, як наші запорожці; побачили вони, що самі не справляться, от і підняли проти Січі отту бісову Кабарду. Так чого вже вони не робили, а нічоґісінько не вдіяли: вибивали запорожців сотнями, а в Січ надходило тисячами. Однак, дуже таки надозолила Кабарда

січовикам; от вони, завдавши чосу Татарві, одпровали чималий загін і проти Черкесів, щоб і їм утерти носа. В тім загоні ватажком був мій батько. Перебравшись через річки Дін і Кубань, наші сіроми спалили не один авул, не одну тисячу й народу викоренили. Раз, як так порядкували запорожці в одному авулі, батько мій захопив дівчинку по десятому року й, як повертались у Січ, то й її узяв з собою. Вернувшись на Запорожжя, оддав він ту дівчинку на руки одній бабусі, що жила в Старих Кодаках; у те врем'я була вже там чимала оселя. Так з цієї ж то дівчинки виросла дуже гарна дівчина, такої подобі й не бачили у нас на Україні. Така, кажу, що як побачив її мій батько через кілька років, то аж ахнув і так закохався, що й лицарство своє покинув і одружився з нею; це ж моя й мати. Отто, бач, оженившись, батько мій пішов ік Чигирину, бо звідти був родом. Там у нього була батьківська хата з левадою і деяке хазяйствечко, і він з лицаря зробився пахарем. Тільки не на довго; і року не прожили вони там собі любенько, як Татарва й Нагайці, з'єднавшись з Черкесом, знов набігли на Січ і вибили з коша запорожців. Таке було... Прочувши про це, круль Батор одним своїм словом підняв усю Україну: і старе й мале попхалось на війну, пішов і мій батько. Моя мати дуже його кохала, душі в собі не чула: що вже батько не робив, як її не улещав, а не схотіла зостаться одна, й разом з ним поїхала биться з Татарами. Он яка була...

По військовій регулі, як і досі, заборонено жінкам проживать у коші, а під час війни — вештаться за військом; так мати й перерядилась козаком, бо з себе вона була чималого зросту, браво їздила верхи, не первина й биться, бо нераз, ще в Старих Кодаках, з селянами одбивалась од Татарви. Так отто, кажу, глянувши на її хист і герець, ніхто б і не подумав, що вона молодиця. Особливо, як уже попужнули дряпіжників, вона поруч з батьком надиво билась з ворогами. Довгенько таки й повозились з ними, аж поки не протурили татарську орду за Перекіп. Пюмилував Господь на війні мого батька й матір, тільки одним покарав: війна ще не скінчилась, як моя мати стала вагітна. Що тут на світі було робить батькові? Між товариством шила в торбі не сховаєш, а як старшина довідається, що з ним була жінка, то, по військовій регулі, за це повинен він смертної кари. Подумав, погадав отто мій батько, та й перевіз уночі матір на довгий острів на Дніпрі, вкритий одвічним лісом. Зоставив він їй клунок з харчами, рушницю, пістолі, щоб було чим оборониться од звіряки, та покинувши її на волю Божу, знов повернувся до товариства. Поки ще возились з Татарвою побіля того острова, батько частенько навідувався до матері, а як вже попужнули дряпіжників ік Перекопу, то довго не вертався: без його вже мати й на світ мене породила. От де і як я на світ народився!.. Через місяць після родин, без хліба й з нудь-

ги, мати занедужала й в неї не стало покорму. З острова вийти не можна було, ще вештались та крутились по степах Татари й Нагайці, що поховались од запорожців по плавнях і в драговині; та окрім цього кругом сама пустиня, нема людей, тільки хижий звір. Що ту було чинити бідолашній матері? Голодна дитина кричить і б'ється біля грудей: здавалось їй, і душу свою б оддала, коли б тією душею нагодувала сина. Минув день, другий, і я так отошав, що ледві дихаю (це мені сама ненька рюказувала). От мати й згадала, що, як була ще в Кабарді, то чула, що таке ж саме лихо прилучилось з одною матір'ю, як ховалась вона по лісах з маленькою дитинкою; так вона драла по гніздах пущьверинків, проколювала груди й давала дитинці ссати кров... На тім же товстім дереві, під котрим сиділа моя мати, неслись гайворони; от вона лазила на це дерево, драла гайвороненят, розрізувала їх і годувала мене кров'ю од живої тварі: я ссав з великою хіттю і заспокоївсь.

Незабаром після цього вернувся з війни мій батько; мати з радощів одужала, однак, покорму знов не виявилось, і мене мусили годувать кров'ю, аж поки не вигодували... Так отто бачиш, козаче, яка моя доля: почала мене мати на війні, де кров чоловіча річками текла, породила на світ, як звіряку, в пустині, й вигодувала, як вовченя, кров'ю од живої тварі. Так не дивуйся, що я не вдався у других людей і що доля моя чортова, а не чо-

ловіча... З четвертого року, як став себе пам'ятать, я був дуже ласий і жадний до крові; оце було, як побачу, що ріжуть на потраву птицю, або й порося, то аж дрижу, так мені кортіло напитися тієї крові. А як пішов мені шостий рік, то багацько сліз виточив я з очей бідної моєї неньки: я був непокірна, злюща дитина. Тільки було настане весна, то зараз і чкурну в ліс, та там і живу, мов хижий звір; дере по гніздах пуцьверинків і п'ю з них кров; а як виведеться вже птиця, то я, неначе той вовк, таскав ягнят і живцем їх їв. На зиму тільки, як уже приморозить, вертався я в батьківську хату. Було побачить мене мати й обіллється гіркими сльозами; батько погрима, деколи скубне за чуба, стусане, а мені й байдуже. За цілісіньку зиму слова од мене було не почують, в очі нікому не гляну, й ховаюсь од людей, неначе вовчєня яке. Мені минув отто вже чотирнадцятий рік, як мати народила дочку, отцю саму сестру, що голову її ношу в торбі... Чим дальш підростав, тим гірш ставав я хижим, непокірним. Раз завівся я з батьком і убив би його до смерти, коли б чужі люди не оборонили його; бо вже й тогді таку силу мав, що й трое дужих чоловіків не справились би зо мною. Після цього батько прогнав мене від себе; так літо й осінь блукав я по лісах, а зимою жив по людях, у наймитах. Не було у мене ні товариша, ні побратима, і ні до кого не лежало у мене серце,

ніхто й мене не любив; всі од мене жахались, як од чорта.

Мені минув двадцять і первий рік, як я закохався в одну гарну дівчину, в нашім таки селі; люто, скажено закохався, і вона мене дуже покохала... Закохавшись, я став смирний і покірний, як те ягнятко; що б було вона мені не звеліла, я все робив: заборонила їсти сире м'ясо — я перестав; казала ходити до церкви, — я ходив і од щирого серця молився. Йй, бач, як добрій душі, хотілось, щоб я жив у рідній хаті й був слухняним, покірним сином, — я пішов до батька, покаюся перед ним, і батько прийняв мене, як рідного сина, а мати плакала, не нарадуючись... Так ото пройшов рік, другий, і я тогді був щасливий: кохав, і мене кохали... Потім я став сватать мою дівчину, однак ні її батько, ні мій, не згодились і одказали мені, як і тобі, козаче, а раяли, щоб я поїхав на три роки у Січ. Нічого було робить, треба було їхать, бо того бажала і моя голубка сужена, щоб придбав собі козацької слави. — «Як тобі, — казала вона, — і не придбать тієї слави, ти юдин розженеш усю орду!». Я мав нечоловічу силу: кулаком, як дозбнею, вбивав вола, здержував у млині шестірню; а раз стрівся я в лісі з ведмедем і задавив його власними руками. Люто я бився з ордою; давно то минуло, а й досі ще згадують Марка, і поки світ сонця, не забудуть!.. Через три роки я повернувся з Січі додому, та не на радість,

а на превелике лихо. Моя сужена, як я вже тобі нагадував, полаялась з моєю матір'ю, і одружилась з другим. Що тогді зо мною робилось, не буду тобі й розказувать... Мене палило пекельним вогнем, мені здавалось, що я не наситив би своєї помсти, коли б висмоктав з самого серця кров моєї суженої і її чоловіка!.. Однак, я удавав, буцімто мені й байдуже, а в глузу ніч, як у селі поснули, пішов до моєї суженої, задавив зрадницю і її чоловіка, а хату запалив... У ту добу була страшенна буря, так од тієї хати згоріла більша половина села. Ніхто в селі не знав, що я вернувся з Січі, так і не подумали на мене...

Наситивши свою помсту, я знов поїхав у Січ, і може б там до смерти зостався, коли б через кілька років не приїхав у кіш з нашого села козак і не дав мені звістку, що батько мій вмер, а ненька з сестрою без підмоги й живуть в нужді. Я вернувся додому, щоб заспокоїть неньку з сестрою; та не з моїм, бач, хистом було зробити те, чого бажав... Мати з горя дуже постаріла, а сестра вирівнялась як біла тополя; нічого мені про неї і розказувать, сам бачив, яка вона була!.. Ще до мого приїзду засватали її за одного вдівця, не молодого вже чоловіка. Не хотілось було сестрі з ним одружитись, так мати приневолила подавать рушники, бо він був собі заможний хазяїн. Через місяць, як вернувся з Січі, я так закохався в сестру, що душі в собі не чув, і вона бідна не дивилась на мене,

як на брата; тільки було доторкнувся до її руки, або скину на неї оком, то вона як жар почервоніє і затрепотить... Вже збирались до вінця, як я підстеріг уночі суженого моєї сестри, задавив його й, почепивши йому на шию камінюку, кинув його труп у Дніпро... Невсипуща думка й тривога в серці, що усякий має право відняти од мене мою сестру-коханку, зробила мене лютим звірем; ревниці, неначе гарячим залізом, палили моє нутро. Тільки було хто стане залицятися, — а їх до біса було, — або сестра на когось ласкаво споглядне, то вже тому не ходити по світу; дійшло й до того, що всі люди в селі стали нас цуратись і обходили нашу хату. Минув рік, ми скажено кохались; здавалось, те щире кохання заглушило нашу совість, затримало й руку божу, щоб покарати грішників... Я знов став добрим сином, працював один за трьох і заборонив від нужди матір з сестрою... Минуло ще кілька місяців, і моя сестра стала вагітна... Бідна наша ненька й в голову собі не клала, щоб між нами стався такий великий гріх. До якого часу ми ховались від неї, а там, як зблизились родини, ми одпросились у матері у Київ, Богу, бач, помолиться... Ми блукали по лісах, по нетрях, понад Дніпром і Тясьмином, місяців зо два. Сестра в гущині тернівника породила з великими муками, й поки була не при пам'яті, я задавив дитину й сказав сестрі, що воно породилось неживе...

— Задавив дитину?! — скрикнув Кобза; — не побоявся і гріха, не було й жалю?..

— Не було... — похмуро одказав Марко. — У той час я ще їй завидував: коли б, думаю собі, оттак і мене маленьким було задавили!.. Ну, а як сестра, трохи одужала, то хотіла було йти у Київ, одмолювать свої і мої гріхи, так я не згодивсь, і ми повернулись додому. Однак, як ми не таїлись од матері, а вона таки провідалась про наш гріх; мене не було дома, як вона допросила сестру, — і та призналась і повинилась їй. Мати билась, обливалась сльозами, не знала вже що й робить і як бути, і повела сестру до попа. Усе йому розказала, а панотець, глянувши на її щире покаяння, звелів матері одвести її у монастир на покуту, а мене протурить у Січ. Вернувся я додому над вечір, як вже світло засвітили, — було це якраз у суботу, — дивлюсь: сидить мати, обнявши сестру, і юбидві гірко плачуть. — «Чого це рюмаєте?», — питаю. Почувши мое запитання, мати хутко схопилась, а сестра ще гірш стала плакати. «Хіба, — скрикнула мати, — совість тобі нічого не каже, від чого ми так вбиваємось?... Теперечки я знаю, хто збавив віку Оришці (так звали мою сужену) та її чоловікові, хто й село спалив, хто повбивав і тих, которі залицялись до твоєї сестри! Може ти, оглашений, і дитину її задавив?.. Тікай же, каже, з моїх очей, поки я тебе ще на віки вічні не прокляла; а сестри, що на віки загубив, запропастив, більш не побачиш, я її одведу у ма-

настир і пострижу в черниці, щоб одмолювала свої тяжкі гріхи...».

Мати ото думала мене усовістити, налякати, та тільки гірше ще мене роздратовала. — «Не буде по-твому, — гримнув я, — ні ти, ні сам чортяка не одійме юд мене сестри; вона моя з душею і з тілом!». — «Цураюсь тебе, — озвалась сестра, плачучи, — оддаю себе Богові, й до кінця віку буду одмолювать тяжкі наші гріхи!..». Сестрина одповідь ще більш і ще гірше мене розлютовала; я зараз побачив, що навіки стратив її кохання. Глузд мій помутився, усе, на що я не глядів, здавалось мені облитим кров'ю. Мені спало на думку, ухопить сестру на оберемок і утекти з нею у ліс. Тількищо я зблизився до сестри, мати загородила мені дорогу. — «По трупу моему, — заголосила вона, хапаючи мене за груди, — тільки дійдеш до твоєї сестри!..». — «Пусти! — гримнув я, як віл на ревищі, — пусти, вона моя, або чортова; не піде ласкою, так я її заріжу!». — «Ріж мене, четвертуй! — закричала сестра, — а я з тобою не піду, одрікаюся од тебе на вік вічний». — Я був неначе скажений; не пам'ятаю і теперечки, як я вихопив кинджал, як піднялась рука, і як сестрина голова з трупом покотилась на долівку... «Проклинаю тебе, — заголосила мати не своїм голосом, — на цім і на тім світі, проклинаю! Проклинаю і той час, в який я на світ тебе, гаспида, породила!..». Блиснув кинджал удруге, й мати

простяглась біля сестриноного трупу... Я хотів і сам зарізатись, однак, не допустила кара Господня: закрутилась в мене голова; у грудях сперся дух, і я, як неживий, бебехнувся на долівку, між трупами матернім і сестриним... Страшно дуже було глянуть, як я опам'ятувався.. На долівці лежали без голів трупи матері й сестри, підплиті кров'ю, і сам я був весь облитий тією кров'ю. Повиносивши скоріш з хати на огород трупи без голів, викопав під бузиною в гушині яму й закопав покійників. Однак, як вже я не шукав одсічених голів, а не знайшов; не-віть-куди вони з хати поділись... Нічого мені тобі й розказувать, що тогді діялось у мене на душі й серці.. Скільки разів хапався я за кинджал, щоб зарізатись, та неначе яка невидима сила тримала мене за руку... Опівночі була велика страхота: кругом хати загув страшенний вітер; на горищі ревіло й тріщало, неначе дах зривало з хати; кругом стін скребло, у комині гуло, вікна дзирчали, у хаті усе ходором заходило, і з долівки, неначе з води вирнув, — вийшов мій батько. В руках держав він одсічені голови неньки й сестри. Страшно було глянуть на грізний вид старого батька: чуприна моя піднялась догори, у вухах загуділо, як з цебра юкотило мене холодною водою, і я почув батьківську мову: «Проклинаю і я тебе, сину, з того світу; не прийме тебе ні земля, ні пекло; будеш ти, оглашений, як той Каїн, блукати по світу до страшного

суду, аж поки добрими ділами та ширим покаянням не спасеш своєї душі й загублених тобою душ!.. Носися ж по світу з тяжкою твоєю совістю і цими головами; щосуботи божої будемо до тебе приходити!..». З остатнім словом кинув він мені одсічені голови й зник..

IV.

Після цього розказу, Марко, схиливши на груди свою бідолашну голову, важко дихав... Видко було, що, згадавши прошле й свою гірку долю, дуже засмутилась його душа й защеміло таки серце...

— З того часу, — знов почав він жалібно, — оттак, як бачиш, козаче, блукаю по світу й нічого собі не вдію... Радився я з ченцями, з попами, і один тільки пустельник, у Карпатських горах, от що мені сказав: «Одпущення гріхів і нагороду од Господа той тільки добуде, хто сповня Його святий закон і волю, не з користи й благ майбутньої життя, а на втіху й велику радість своїй душі й серцю; хто, як сказав Спаситель, возлюбить ближнього як себе самого». Почувши оттакі пустельникові речі, став я згадувать усе те добро, що доводилось робить людям, і вийшло, що робив я не од щирої душі, а тільки щоб збавиться од важкої торби й осоружного світу... Що ж мені робить, коли — як живу на світі — в мою залізну душу й кам'яне серце не

западало ще жалю до мого ближнього й на макове зернятко!..

— А полегшала твоя торба, — спитав Кобза, — з того часу, як ти з нею носишся?

— Часом і полегшає, а часом ще важче стане.

— Розкажи ж мені ще, Марку, як ти там по пеклу товкся і порозганяв звідти усіх чортів?..

— Ось як воно здіялось, слухай. Було це у ті часи, як Ляхи з козаками жили чесно, по братерськи. Хоч не однієї матері були ми, значить, діти, дак закон же оттої Посполитої Речі для кожного був рідним батьком. Не було тогді й чутки про ту гемонську вунію, на Україні не лаялись ще кателиком; езуїти й патери не шинкували чоловічою кров'ю, магнати не топтали закону й не згнущались над козацькими привілеями. Добре тогді жилось на Україні, тільки не мені, я блукав по світу, як і тепер блукаю, і не бачив кінця моїй лютий муці. Скільки разів намірявсь наложити на себе руки, а нічого не вдіяв: повішусь — гілляка зломається; бурхнусь в воду, щоб втопитись, — плаваю, як цурупалок; звалюсь з високої скелі в глибокий бескед, або у кручу — й скочусь, неначе те покотьюло, не забившись. Тільки ще гірш, видно, прогнівляв Господа, бо кожен раз, після таких замірів, торба моя ще важча ставала... Дуже таки обридло мені вештатись по осоруженому світу з нудгою, та з отцією торбою; піду, думаю собі,

ще в пекло, хоч буде гірше, та інше, як там кажуть люди. От і став я шукать знахарів та усяких характерників і розпитувать дорогу у пекло. І довго я розпитував про ту дорогу: одні казали — держи в праву руку, на схід сонця, де проклали зірочки дорогу у Русалим, а другі раjali: іди та й іди позустріч, як іде Волосожар; а деякі ще інше направляли: от як птиці летять на зиму у вирій, то туди держи шлях, тільки лівіше. Оттак я ходив, ходив, і таки напав на таких, которі казали мені, що недалечко од Почаєва, у Галицькій землі, є висока, превисока гора, а у тій горі є дупло, відкіля на наш світ вилазять з пекла чорти. Довгенько таки блукав я по галицькій землі, поки знайшов тамечки таку бабу-ягу й превелику чарівницю, що добре знала дорогу у пекло, бо й самій доводилось нераз там бувати. Не хотіла, було, вража баба мені казати, та як висипав я їй на стіл жменю дукатів, то от вона зараз і згодилась. «Так, чоловіче, — каже, — не дійдеш ти до пекла, не здержиш того пекельного вогню, а от, як я тобі дам напиться чортового зілля, то сама земля під тобою розступиться і ти разом опинишся у пеклі, а там вже роби, що сам знаєш». Зварила отто баба-яга в горщечку якесь зілля, пошептала, пошахрувала над ним, накрила покришкою, і повела мене в глибокий яр, та ідучи усе приказує: «Не оглядайся назад, не оглядайся!». Дійшли ми до величнного каменя, а кругом його ріс гус-

тий чагарник; от вона мені й каже: «Сідай же, козаче, біля цього каменя, звідси прямий і найближчий шлях у пекло. Як вип'єш отце зілля не оддыхаючи, то сама земля під тобою розступиться і ти разом опинишся в самісінькім пеклі»...

Сів я біля того каменя і разом випив те зілля, дуже вонюче й гірке. І двох гонів не одійшла од мене баба-яга, як затуркотіла й заворушилась підо мною земля, заколихався камінь, щось загуло й мене разом потягнуло в глибиню... Глянув я вгору, так те дупло здалось мені неначе маленьке віконце. От так осідала підо мною земля, осідала, аж поки не стукнувся я об пекельні ворота. Були вони кам'яні, дуже товсті й широкі, й од великого жару потріскались. Глянувши у щілину — так мені й блиснуло у вічі усе пекло. Якраз підо мною стояв залізний стіл, так розпалений, що аж побілів, неначе сонце сяє. Кругом того стола сиділа чортяча старшина, а самий найстарший сатана розлігся на високому дзиглику. Побіля старшини товпились чорти й чортенята; деякі з чортенят чіплялись за павутину, а інші визирали з тріщин. Чорти об чімсь радились і гвалтовно гомоніли, часто згадуючи Ляхів і козаків. Став я прислухуватися, аж чую, найстарший сатана й каже: «Зібрав вас, панове чорти й чортенята, щоб порадиться з вами, що нам на світі робить з тими анахтемськими Ляхами й козаками?.. Згнущаються во-

ни над нами та й тільки; не бояться і не поважають нас, з того світу женуть, іроди!. Невгомонна шляхта розпоїла венгжином, половину моїх посланців, чортів, а другу половину завербували собі в товариство ті шмаровози, розбишаки, козаки-запорожці. Та не тільки козаки на тім світі обиджають нас, а в самісінькім пеклі небезпечно від них: з чистилища швендяють собі у пекло люльки палить, не наче в корчму або в шинок який!. Чи чули ви?», каже сатана, показуючи вгору, «щось гуркнуло біля воріт; духом чую, що це, мабуть, якийнебудь псяюха запорожець, — з того світу лізе в пекло на наше безголов'я!». Духом чуєш, — кажу собі, — постривай лишень, ще й оком своїм диявольським побачиш!.. «На тім світі», знов почав найстарший сатана, «таку силу забрали іродові котолупи-запорожці, що і Татар і Туркоту лущать, а вже що роблять з Жидовою, дак і ми, дарма, що чорти, того не вигадаеть у пеклі. Біда з ними, та й тільки, — каже, почувавши потилицю; — чого вже я не роблю, чого не вигадую, нічого не вдію з диявольськими синами. Вигадав отто їм тих Аріян, запровадив школи й друкарню в Рахові і Білгораї, думав — от заведуться за ту віру, так ні, бачу, не одуриш: не тільки крови не пролилося, а й мономахії між ними не було! А на сеймі так розумно псяюхи порадилися, хоч би так і нам, чортам. «Яке нам діло», одказали, «до їх віри», цебто у Аріян: «аби

вони були вірними синами й обронцями Речі Посполитої!». Не сучі сини як вигадали, аж шолуді тогді на мене напали, трохи з серця не сказивсь!.. Теперечки тільки мені й надії, що на те кателицтво й патерів; дак я отце здався на мого Фарнагія, чи не налагодить він того діла, щоб якимнебудь побитом розбить те гемонське братерство Ляхів з козаками; так минуло вже кілька років, як не маю від його ніякої звістки... Гей, Фарнагію!», гримнув найстарший сатана, стукнувши кулаком об стіл так, що аж іскри всіх чортів обсипали й чортенята, мов груші восени, посипались зі стелі на долівку. «Фарнагію! Появись!».

По другому покрику сатани, швидко вискочив з землі, неначе овражок, патер з проголеним тім'ям, в чорній капотці, цебто в сутані, низенько вклонився, та й спитав: «А чого вам треба, пане сатано?». — «Тю на твого батька!», скрикнув сатана, зареготавшись на все пекло: «по-яківському це ти убраний?». — «Це на мені езуїтська одежа», одказав Фарнагій, всміхаючись, «дуже шпарко заволали, так не вспів в свої тілеса перекинуться». — «Що ж ти там робив?», спитав сатана, витріщившись на його.— «Те робив», каже Фарнагій, «що з ласки вашої звеліли, щоб розігнать те райське братерство Ляхів з козаками; так оце теперечки з'єднався я з патерами езуїтами й став між ними найстаршим, як вони там кажуть: од мажором, а де й глоріюм, енералом в персях. Та й моторні ж збі-

са сучі сини, ті езуїти!», додав Фарнагій, мотнувши в'язами: «нічого корить, з ними обійдусь і без чортів. Отце недавно тільки перебрались у Крулевство, будемо запроваджать школи, колегати, будувать кляштори й костели, а там згодом і вунію підсунемо. Оттогді вже заведуться Ляхи з козаками й почнуть один одного товкти та шпарить; а щоб ще гірш їх роздратувать, то ми деяких живцем замуруем по кляшторах, деяких спалим, у інших жили витягнем, не одному горячого сала за шкуру заллемо; на тім світі зробим їм пекло, і до віку вічного нас згадуватимуть!». — «Гляди», перехопив сатана, «щоб того не сталось, що з Аріянами: хирява шляхта на сеймі знов усе догори ногами переверне!». — «Не бійтесь, вельможний пане сатано», усміхаючись одказав Фарнагій: «я їм вигадав таку тройчатку, чи пак дисциплінту, що як почувстрим нею невгомонну шляхту років з двадцять, то де той і глузд і гонор у їх подінеться; з панів переведуться на шолудивих кошенят!»... — «Те-те-те!», скрикнув сатана, вискалившись: «спасибі тобі, Фарнагію, за твою вигадку! Дуже дякую... Теперечки й сам бачу, що буде: розумному досить. На віки вічні розійдуться Ляхи з козаками. Ляхи, з лукавства та з гонорства, зведуться на не-віть-що й так одуріють, що жінки між ними стануть розумніші од чоловіків. Вони будуть у жінок прихвосні, а нам воно й на руку ковінька... Накину я на їх німецького батька, московським

морозом окочу, та ще жидівського пива їм наварю, та й нехай п'ють, поки не луснуть. А у тих шмаровозів, козаків, спалю усі слободи, хутори, й не оставлю ні одної церкви, усі віддам Жидам на оренду: зроблю з козачої матері мачуху й запроваджу між ними панство!»...

Та й роздратував же мене такою річчю дявольський син! Як крикну я: «брешеш, сатано, ніколи цього не буде!..». І як стусону у ворота раз, вдруге, та так їх з петлями, з прогоничем і випер, та вкупі з ними й сам хряпнувся якраз на самого сатану й всю чортову старшину. Чорти перелякались, та в розтіч, а я як ухоплю чорта-патера за ноги й давай ним, неначе келепом, трощить бісів. Вони тікають від мене, а я мов помелом їх мету, та все дальш, та все дальш, у пекло пру, та пру; дуже таки розлютувався і сам себе не тямив. А тут дивлюсь — неначе вулиця яка, усе казани, казани з гарячою смолою і сіркою, а у тих казанах киплять грішники: так я, як ударю патером по казану, то він і перевернеться, гаряча смола та сірка неначе вогненна річка розливаються, а душі грішників пишчать, як курчата, та ховаються по кутках. Оттак добіг я до одного великого казана, і, тільки заміривсь, щоб вдарить, коли дивлюсь, аж з того казана виглядають: моя мати, сестра й душі всіх тих, що я загубив; як заголосять: «тікай, Марку, звідси, на цім світі ти нас не виратуєш, а тільки на тім!». Як поба-

чив я їх, то й патера з рук випустив: стою собі, як той телепень, та очима тільки лупаю. А тут де не взявся здоровенний чортяка, духом підхопив мене з-заду, а чортенята назлітались і миттю приробили йому довгенні крила, та й помчав він мене у те саме дупло, у яке спустився я в пекло. Може б я випручавсь од того чорта, що мене ніс, так бісів син став крутиться, несе вгору, та знай крутиться та й крутиться, мов та дзига. Голова у мене закрутилась, не опам'ятувався, як він мене й на цей світ виніс... Прокинувся, дивлюсь, сиджу я там, де мене яга посадила, біля каменя, і вже сонце встає із-за гори; отто цілісіньку ніч товкся по пеклу!.. З того часу, оттак, як бачиш, знов блукаю по світу, і того дждався, що усе те здіялось, що намірялись у пеклі чорти зробити: брати стали лютими ворогами, Ляхи звелись на не-віть-що, запроваджають гемонську вунію, а церкви Божі у Жидів в оренді...

Як скінчив Марко своє оповідання, вони дійшли до високої могили, од котрої простяглись дві дороги: одна просто, а друга пішла у праву руку. Був полудень і сонце дуже припікало. Марко й Кобза зійшли на могилу й посідали, щоб трохи одпочить.

— Скажи ж мені, Марку, — спитав Кобза: — як бачу, ти усе знаєш; що ж теперечки буде з нашою Україною?

— Що буде, то один тільки Господь знає, — одказав Марко, понурившись; — а те, що

було, усі знаємо: гетьмана Косинського в Бресті живого замурували єзуїти у Августинськiм кляшторі; у Варшаві Наливайка спалили у мідному бику; з Остриниці жили витягли; з Полуруса живого зідрали шкуру, й тисячі ще других замордували лютими муками.. Темперечки знов потече річка крови; побачимо, що то зробить Хмельницький, чи допоможе йому Господь милосердний одчохнуть руський люд од дряпіжних Ляхів і прихилить його до єдинородного з нами народу, до однієї матері нашої православної Церкви!.. Тоді вже ніхто на світі не розіб'є нашого братерства, хоч увесь світ стане за Ляхів!.. Прощай же, козаче, — додав Марко, встаючи і скинувши очима на дорогу, що пішла у праву руку, — прощай, це твоя стежка. Мені здається, що ми з тобою нераз ще стрінемося на тім полі, що орють шаблею, сіють смертю і поливають чоловічою кров'ю, думаючи, чи не виросте на йому щасливіша доля задля людей...

Кобза й Марко обнялись, пильно глянули один одному в вічі й розійшлись кожен по своїй дорозі.

V.

Довго стояв Кобза на могилі, провозаючи очима Марка; вже й гора його покрила, а йому здавалось, що Марко ще дивиться на його своїми вірлоокими очима й ніби чує поважну його мову. Жалем нило серце у Кобзи по

Маркові; однак, як вже він не коверзував, щоб виратувать його й навести на стежку спасення, а нічого не здужав вигадать.

Над вечір приїхав Кобза у велику слободу. На майдані збилось багацько народу; якось похмуρο озирались вони і об чімсь радились. Глухо розносився по майдану їх гомін, ніби приток води далеко десь рвав греблі й хвилі буркотіли, розливаючись по долині.

Побачивши січовика, громадяни оточили Кобзу й стали його розпитувать:

— Чи заступляться ж то за хрищений люд наші запорожчики? Чи вони допоможуть нам заборонить святу віру і наші козацькі вольності?..

— Як таки не заступиться, люди добрі, — одказував Кобза, зупиняючи коня; — на те ж вони і січовики, щоб боронить святу віру і хрищений люд; та вже й Хмельницький у коші, щось радиться і порядкує...

— Чули, чули, — загомоніла громада, — прислав він і до нас гінця, привозили й грамоту з Києва, од владки, і він благословляє нас на рушення!.. Одячим диявольським си-нам, — гукали громадяни, — одячим!..

Усюди, де не проїздив Кобза, народ ворухився; усюди вже запобігли гінці Хмельницького з грамотою од владки, й нараяли люд на святе діло. У ці слободи, пограничної з Московщиною України, не заходили ще жолніри й ксьондзи, не шинкувала й Жидова, так ніхто не боронив рушенню слобожан.

На четвертий день путі, з високої гори, Кобза побачив село Липарі. Дуже затокотіло в його грудях серце, глянувши на рідне село. Усе, що тільки було у його милого на світі: сужена, мати, сестра, усе неначе живе стало перед його очима. «Чи живі ж вони, чи здорові?», — подумав Кобза, замислившись. Змінився він на виду й брови насупились, як спало йому на думку запитання Марка: «А хто тобі поручиться, що сужена твоя і досі тобі вірна, й досі тебе кохає?». — «Ні, ні», — заспокоював сам себе Кобза: «Зінька мене кохає; душі в собі не чує, вона чесного роду й не накинє на себе недоброї слави!..».

Було вже за полудень. Слобода геть-геть простяглась понад річкою, і хати, огочені вишневими садочками, привітно виявлялись із-за липових і клинових зарослів. Кобза став приглядуватися, щоб побачить свою рідну хату, як з вулички, по дорозі, напроти його, вийшло весілля. Попереду, біля червоної корогви, казились п'яненькі молодиці й стара баба: танцювали, вибивали тропака й крутились з парубками; дальш ішли молоді, а за ними музики, бояри, дружки, дівчата й народ, і співали весільної: «Не бійся, матінко, не бійся, в червоні чоботки обуйся... а-у!..».

Кобза, як не випинав баньки, щоб розгледіть молодих, однак не розгледів; одно далеченько, а друге в юрбі за народом — не видно. Тільки побачили молодиці Кобзу, зараз підбігли до його й зупинили коня:

— Січовик, січовик! — заторохтіли вони, хапаючи його за чоботи, — злізай з коня, злізай, вип'ємо по чарці, потанцюй з нами!

— Тривайте, — гукав Кобза, — глядїть, щоб кїнь не забив котру.

— Не злякаємось ми ні тебе, ні твого коня, — верещали п'яненські молодиці: — злізай, кажуть тобі, а не злізеш, то ми й самі зволочем тебе!

— Оттак налігайся, — озивався Кобза, злізаючи з коня, — що й мене не пізнали?

— Павло! Павло! — (так звали Кобзу), — скрикнули деякі молодиці, — чи це ж ти?

— А то ж хто?

— Чи ти ж живий? — питали вони, прозоро на його дивлячись — була ж така чутка, що ти вже вмер.

— Брехали їх батька сини, та й вони з нами, — одказав Кобза, зареготоввшись: — а ви мені, скажіть, чи живі та здорові моя Зінька, ненька, сестра?

— Зінька! — юзвались молодиці, ударивши руками об поли: — оттаке спитай!

— Ох, лихо! — загомоніли деякі, одступаючи: — що ж теперечки буде?

Поки оттак перекинулись словом, підійшов старший дружко з пляшкою, щоб почастиувать січовика.

— Павло! — скрикнув він, витріщившись на Кобзу, й випустив з рук пляшку з чаркою: — не в добрий же час тебе сюди принесло!..

Всі журливо дивились на Кобзу; куди по-

ділись жарти й сміхи, а тим часом надійшли й молоді.

Побачивши Кобзу, молода з жахом одступила назад, а Кобза, глянувши на неї, змінився на виду й побілів як крейда. Перед ним стояла його сужена, Зінька, висока, сановита молодиця, в грезетовому очіпку, повитому тонким серпанком. Коралі й дукачі як жар горіли на її повних грудях... Музики й співи замовкли, усе неначе вмерло, й народ, обступивши Павла й Зіньку, дивився на їх, притаївши дух...

— Зінько! — стиха промовив Кобза, укірливо дивлячись на неї: — так то ти додержала свого слова?

— Козаче, — одказала Зінька, схиливши на груди свою голову, — мене завірили люди, що тебе нема вже на цім світі... Матуся мене приневолила...

— Матуся приневолила, завірили люди, а ти швидко повірила, згодилась і на віки за-напастила мою долю!..

— І свою, козаче! — Зінька затулила хусткою очі й гірко заплакала...

Один із старостів, з сивим вусом, підійшов до Кобзи:

— Слухай, козаче, — сказав він, узявши його за руку: — доля одчახнула од тебе твою сужену, а Бог з'єднав її з другим!.. Иди ж собі до твоєї неньки й заспокой стареньку, бо й вона дуже за тобою вбивається!..

— Ідїть, ідїть, чого стали? — гукали деякі

старости й дружки: — не поможеться, нічого розмовляти!

— Не піду! — скрикнула Зінька не своїм голосом, озирнувшись на молодого, — нехай з ним ті йдуть, що мене завіряли, нехай живе з тією, котра мене приневолила!..

Зінька зірвала з себе квітки, 'чіпок, рвонула намисто, і коралі й дукачі посипались на землю...

— Павле, — заголосила вона, кріпко обхватуючи руками його шию, — прости мене нещасливу, я од тебе одреклась, одрікаюсь тепер і од світу божого!

Ледве розвели руки Зіньки й одірвали не-богу од Кобзи. Весілля стало неначе похоро-ни: ті молодиці, що співали й казились, за-хлипали, веселе товариство й приданки пові-сили голови, а молодий стояв як опарений, по-нурившись, і не посмів і очей звести на Зіньку.

— Рятуй мене, Павле, — голосила Зінька, пручаючись як несамовита, — рятуй мене не-щасливу! — і зомліла на руках старостів і дружок.

Перезва повернула назад у село. Попереду несли Зіньку, розпатлану й розхристану, неначе мертву; за нею народ, а позад всіх ішов молодий, похнюпивши ніс. Зостався тільки Кобза на тім місці, де побачив Зіньку, і деякі з приданків збирали розкидане намисто й дукачі. Довго стояв бідолаха замислившись, а

там, знявши кабардинку, глянув на небо й важко зітхнувши промовив:

— Мій Боже милий! дякую Тобі, що звів мене з Марком, не піду я по його дорозі, покоряюся Тобі, нехай буде надо мною свята Твоя воля!..

З остатнім словом Кобза перехрестився і пішов до матері. Стара сиділа з дочкою на призьбі і здалека вгледіла сина. Не зчулась вона, як кинулась йому назустріч, повисла на шию і тулила його до свого серця. Вона думала, що навіки стратила сина, аж несподівано, неначе сам Господь, повернув його до матері. Однак, не радісно, а смутно, гляділа стара на свого сина; таке вже Бог дав серце матері, що коли її дитина жива й здорова, то щоб була й щаслива, тоді тільки його й задовольниш.

— Сину мій милий, сину мій любий, — журливо промовила мати, — нерадісною вісткою тебе стрічатиму...

— Знаю, мамо, знаю, — перехопив Кобза, — стрівся з нею... Нехай її Господь помилує...

Кобза, привітавши сестру, оддав їй свого коня розсідлать, а сам з матір'ю увійшов у хату, й, помолившись перед іконами, стиха промовив:

— Не журися матінко, ми усі ходимо під Богом, нехай же і воля Його буде над нами!

— Нехай, сину! — одказала стара, перехрестившись: — не покине Він нас, милосердний!..

Увійшла в хату й сестра, і з матір'ю посадили поруч Кобзи, і раді б то, побачивши його живого й здорового, і смутні, дивлячись, як він, бідолаха, звисивши на груди голову, понуро гледів на долівку.

Стали вони йому отто розказувать, як Зінька убивалась, почувши, що його десь на війні убили; як мати й родичі улещали її і приневолювали одружитись з Петром, і як вона довго одмовлялась, та разом і згодилась; отто у суботу дівич-вечір одбули, а в неділю повінчали.

— У саму ту часинку, — думав собі Кобза, — як я побачився з Марком, її заручили, а як слухав його оповідання, її повінчали!.. Мабуть, і того карає лиха доля, хто з ним і стрінеться!

Того ж вечора зайшов до їх у хату Остап, син сусіда, молодий ще парубок. Уляна — так звали сестру Кобзи, — глянувши на його, почервоніла, як калина, й Остап якось понуро озирався на неї. Кобза зараз побачив, що вони одне одного покохали. Не помилився він, однак Остап ще не залицявся; не до весілля було, коли, як кажуть люди, село горить, а тут треба ратувать рідний край.

Як повечеряли, щось притьма убігло в сіни і дуже хряпнуло дверима. Уляна тількищо одчинила двері, щоб глянуть, кому б це бути, як ускочила в хату Зінька. Неначе несамовита, страшно було й глянуть на небогу: в одній сорочці, розхристана, розпатлана, що-

ки горять, з очей іскри сипляться. Така страшна!..

— Де мій Павло? — скрикнула вона, хижо озираючись, — де його поділи, де?! він живий... я його бачила!..

Усі боязко дивились на Зіньку. Кобза первий кинувся до неї і, притуливши до грудей, чуло промовив:

— Зінько! заспокойся, я од широкого серця тебе прощаю, нехай тебе так і Господь помилує!..

— Де мій Павло, — голосила Зінька, хапаючи за груди Кобзу: — віддайте мені його, він мій!..

— Зінько, та я ж перед тобою, хіба не бачиш? — одказував Кобза, чуло дивлячись їй в очі.

— Його голос! — белькотіла Зінька, прислухуючись. — Павле! — питала вона, — де ти? Не цурайся мене, оборони од злих людей... мене отруїла рідна ненька... ратуй!..

Зінька притулилась до грудей Кобзи й зомліла на його руках...

За Зінькою слідком прибігли її мати, чоловік і ще кілька бабусь, з плачем вони вхопили небогу й, як неживу, понесли додому. Кобзина мати, сестра й Остап пішли провести нещасливу, а Кобза на самоті, схилившись на стіл, облився гіркими, потім устав і од широкого серця помолився Богу. Тепла молитва звалила з його душі важку гирю і він трохи заспокоївсь...

Минуло кілька днів, Зіньці усе ставало гірш та гірш: горіла вона, неначе вогнем її палило, нікого не пізнавала, й мусіли її дуже пильнувати, бо уночі схопиться і сама не знає куди біжить, як навіжена.

Щодня навідувався Кобза до Зіньки; на його руках вона й душу Богові віддала... Йому ж довелось її і поховати, бо од жалю мати занедужала, а чоловік не знає куди й подівсь. Покійницю, опріч Кобзи, його матері, сестри й Остапа, ніхто й на кладовище не провів. Бо у те урем'я наступили тяжкі часи на Україні. Кожний одцурався од всього, що тільки єсть милішого на світі чоловікові: роду, худоби й кохання. У кожного одна була думка, одні заміри: оддячить лютим врагам і заборонить святу віру й рідний край од своєвільних Ляхів і дряпіжних ксьондзів...

Тількищо настав великий піст, так зараз скрізь по селах і хуторах стали пекти сухарі, різати кабанів на сало, і усі ті запаси розвозили по лісах, по пущах, і закопували в землю. З Рильська, Путивля і Білогорода повернулись бувалі козаки, що після побиванок під Кумейками, на Говтві й Стариці, позаходили до якого часу в Московщину з Гуною і ще деякими ватажками. Понавозили вони з собою рушниць, пістолів, ратищ, шабель і великі запаси пороху й олива. А з Запорожжя понаходило таки чимало братчиків-січовиків. Давали вони військову пораду, збивали народ до купи й наставляли сотників і тисяцьких...

Після великодніх свят, гінці з Запорожжя дали звістку, що Богдан Хмельницький повертається вже од кримського хана й веде з собою орду, і щоб народ розходивсь по лісам і рушав ік Лубням і Переяславу. Тільки і по-зоставались на страх божий при своїх дворищах старі й немочні, а остатні розійшлись: деякі з дітьми помандрували у Московщину, а другі молодиці і дівчата поплелись собі за козаками.

Кобза з Остапом, помолившись Богу, попрощались з своїми кривними і потягли з сіроматами у гай. Простували вони до Лубень, невеличкими купами, кожний по своїй стежці, бо були між ними такі люди, що на́правляли їх темними лісами, щоб не виявить сили перед Ляхами; особливо стереглись вони, проходячи побіля замку князя Єремії Корибута-Вишневецького, того, що православний народ за його лютість прозвав кровопийцею.

VI.

Недалечко од Лубень, над річкою Сулою, на високій горі із-за одвічного лісу виринали башти стародавнього замку князів Корибутів-Вишневецьких. По високому почорнілому даху, темних мурах, вкритих мохом і плісняю, по обваленим підпорах, що урем'я неначе шашель поточило, видко було, що не один вік минув, як стоїть ця будівля.

Рід Корибутів-Вишневецьких іде од Кори-

бута, сина великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича, народженого од тверської княгині Уляни Олександровни. Князі Вишневецькі владали на Україні великими маєтностями: од границі царя московського до Києва і од річки Десни аж до Говтви, понад Дніпром, увесь край належав Вишневецьким і прозивавсь Вишневецьчиною.

Князі Вишневецькі держали православну віру й були заступниками руського народу. Скрізь по городах і селах назбудували вони монастирів і церков; за те ж і народ поважав їх рід і під час якої незгоди йшов за своїм князем, на оборону рідного краю і віри православної. Князь Дмитро Іванович Вишневецький в чотирнадцятому віці служив московському царю Івану Четвертому й воював по його царському указу з Татарами й Черкесом. Князь Михайло Михайлович Вишневецький був жонатий на дочці волоського господаря Раїні Могилі, двоюрідній сестрі київського митрополита Петра Могилі. Од цього то подружжя народився Єремія. Єремія, після смерти батька, zostався хлоп'ятком, і мати, щоб заборонить сина од латинства, оддала його на руки свому духовнику, архимандриту Густинського монастиря, Ісаю Копинському. Так Господь же не протяг їй віку, і молодого князя оддали на руки його дядькові, католику, Костянтину Вишневецькому. Однак, княгиня Раїна, вмираючи, зарікала сина не піддаваться католицтву. «Сину мій», — казала

вона, благословляючи Єремію: — «коли ти не покинеш нашої віри, то і Господь Милосердний тебе не покине, і благословення мое по весь твій вік буде над твоєю головою; будеш ти й твій рід в багатстві й великій повазі у людей; якже не послухаєш матері, то я тебе проклянущу з того світу, а Бог і люди од тебе одступляться і рід твій викорениться». — Не послухався таки Єремія матері, і так воно стало, як вона йому пророчила: Єремія втратив своє багатство, а з смертю сина його Михайла, що був обраний на польське крулевство, урвався і рід Вишневецьких-Корибутів...

Єремія, хижий од родження і вихований ще в єзуїтських школах в запеклій вражді ік православ'ю, прийнявши латинство, став найлютішим гонителем православного люду. Князі Вишневецькі ніколи на Україні не проживали, а деколи тільки навідувались, бо владали ще великими маєтностями на Волині, Поділлі, Галичині й Литві. Єремія, як оженився на Грізельді Замойській, переїхав у цей замок на життя з своїм посемейством. Не по своїй волі він тут осадивсь, були то заміри єзуїтів, щоб орудуючи руками і силою князя, приневолювать православний люду до унії і запроваджувать латинство. Тяжко докоряли у ті часи бідолахам дряпіжники ксьондзи; волосся догори підіймається, читаючи про ту незгоду літописну скрижалю, написану сльозами й кров'ю замордованих мучеників. З живих здирали шкуру, пробуравлювали очі,

кишки вимотували, жили тягли. Церкви Божі віддавали Жидам на оренду, діти zostавались нехрищені, парувались невінчані, вмирали без покаяння, ховали покійників без християнського погребення. Княжевські челядинці, яропужі Ляхи, вештались по містечках, селах і хуторах, і що схотіли, те й робили: забирали у селян остатню худобу, на очах батька й матері насилували дочок, в церквах бенкетували й знущались над божою святинею... Нема на світі нічого лютішого й між хижим звірем, як Ляхи прибравши до рук силу, і чорт того не робив з горшками, що вони діяли з людьми... Після побиванок у 1637 року під Кумейками й у 1638 році на Говтві й Стариці, стали Ляхи запроваджувать унію і тож по лівому берегу Дніпра. По приказу Єремії, багацько вже захопили православних церков і монастирів і поперероблювали їх на костьоли й кляштори...

Переїхавши на Україну, Єремія надиво обновив предківський замок. З обох боків старої будівлі прибудував ще по крилу покоїв і з'єднав їх кружганками, а посередині і к саду, над самою кручею, неначе повис просторий ганок. Дуже закрашував будівлю той ганок, убраний наоколо й по східцях мармуровими обличчями й деревами з заграничних сторін, пересаджених в величєнних діжках, окутих залізними обручами. Яких там між ними не було дерев, кущів; на іншій попростягались такі листи, що під одним три чоло-

віка сховаються од дощу, а на других такі дрібненькі, як пшеничні зернятка. Одно стовпом подралось догори, або гадюкою скрутилось, друге кушем розпустило свої віти, і листва, неначе шовкові китиці, повисла аж до землі, й вся та заросль, вкрита цвітом і квітками й до шмиги розставлена купами, здавалась зачарованим садом-раєм земним. Дикі пуші, що оточували наоколо замок, тисячами рук перероблені на паркову садовину: сотні дубів, лип і клинини в кілька обхватів, зрубано, і скрізь попростягались доріжки, порозкинулись грядочки й усяка квіточина. Здалека провели й зібрали родники, течії, і ціла річка води текла у сад, гула як на лотоках, місцями переливалась по перекатах і гуркотіла вливаючись в Сулу, а місцями великі бризки кришталевим стовпом стрибали догори й наливали сажалки, обложені плитовим камінням. Аж з Переяслава понавозили величєнних камінюк і понакладували гори сєкєль, ніби так сам Господь їх поробив... По всьому саду назбудували гульбищ, печер, халабудок і усяких панських витребеньок.

Перед замком, по Лубенському шляху, за остатні чотири роки, неначе який город збудувавсь. На просторому майдані, біля мурованого костьола, стояли курені на три тисячі кварцяного війська, та офіщини чи що, задля дворової челяді і приїжджої шляхти. Од майдана йшла ціла вулиця шинків, корчем, яток з жидівським крамом. Оддаля од цієї

будівлі, біля ставка, стояв ніби замок який, оточений лісом: то була княжеська псарня з станями й якимись офіщинами задля псарів, доїжджачих та ще якихсь лакузів.

З того часу, як Єремія осадивсь на життя в Вишневецьчині, гості ні на часинку не переводились; щодня одні виїздили, другі приїздили; щодня були й проводи і стрічі. Князі, магнати, значні пани і шляхетство, з жінками, з дітьми, приїздили з Литви, Крулевства, Волині, Поділля, Угорщини, Волощини, і бавились по цілим місяцям. Зо всього світу навозили у замок найдорожчих напитув і з'їсного. Аж з Рейну й Угорщини бочками провадили рейнське й усякі напитуки; з Ковеля меди, з Києва бакалію, од Дніпра й Дону усяку рибу, кав'яр, балики.

Гуляли Ляхи, бенкетували, а народ бідував, знищився. У робочу пору тисячами вигонювали розкопувать дороги, гатить греблі, насипать розкати, розчищать садові парки. А щоб шляхта й челядинці князя не сиділи голодні, з кожної хати брали одсипного й десятину. Невелика ще біда ці побори, коли б не осоружна шляхта збирала їх; вештались вони по селах неначе дряпіжна Татарва, й часом заберуть усе до нитки, а деколи, як не сховається гарна дівчина або молодиця, то й їх прибгають.

Оттак гуляли Ляхи, порались ксьондзи, дуріли, казились, точили сльози й кров народу; їм і байдуже, що бідолахи допивають вже не-

стерпучу. Удака під Кумейками, на Говті й Стариці зав'язали їм очі; не бачили вони, що наокоури їх діється, і в голову собі не клали, яке лихо стереже. От і теперечки понаїздили до князя гости: з Литви приїхав Ольбрехт Радзівіл з панами й своїми челядинцями, усе шляхта; з Корця — родич Єремії, князь Корецький з дочкою; з Немирова — князь Четвертинський, з Клевані — князь Чарторийський і багацько ще других значних панів з жінками та з дітьми й своїми маршалками.

VII.

Найдорожчим гостем Єремії був князь Четвертинський. Ось яка тому причина. Князь ісповідував православну віру й кріпко тримався свого закону. Як біля його не заходжувались єзуїти, яких бісиків йому не підпускали, а нічого не вдіяли; та вже чого вони не зроблять, як до чого припаде, здається, і сам сатана не вигадас, іскушаючи праведників, що виковерзують ті єзуїти.

У князя Корецького була одним одна дочка, така гарна, уродлива, що кращої, здавалось, в цілім крулевстві не було. Не їдин з магнатів і князів умізгався за княгівною, не їдин і залицявся, і кожному довелось в свою чергу, покоштувать гарбуза. Вже думали, чи не налагодилась княгівна до кляштору, бо дуже була набожна, усе тільки й бавилась з мнішками та з патерами. Гостюючи отто раз

в Заславлі у Сангушок, уперше довелось їй побачити отцього князя Четвертинського. Княгівна хутко до його прихилилась, тільки з ним одним танцювала, розмовляла й гаразд таки причарувала й його до себе. З цього часу Четвертинський частенько навідувався до князя Корецького, й по всій Волині пройшла чутка, що неприступна панна сама запобігла Четвертинського. Увесь край дивувався, що які лицарі, які магнати залицялись за княгівну, а вона ні на кого не глянула, а цього нензного, миршавого й вже немолодого притьма покохала. Ось як виявлялась ця загадка: княгівну змалку виховували в кляшторі якихсь то візиток, під дозором езуїтів, не в страхі божім, а, як кажуть, в страхі сатанівським... Як обтинають крильця пташечкам, щоб вони не позалітали, так і її небогу приборкали, однявши од неї власну волю, хіть і самоісність. По шістнадцятому року княгівна мусила з кляштору повернутись до батька, — матері у неї не було, вмерла. У той день, як їй виїздить, послали її мнішки в каплицю, помолиться чудотворній іконі Матері Божої, щоб Вона милосердна не покидала її і за мурами кляштора. Проживши змалку в кляшторі, княгівна лякалась своєї волі: здавалось їй, що тільки й світу, тільки і щастя в тих мурах, що покидала. В каплиці не було нікого. Княгівна увійшла одна смутна, з гнітючим серцем, і, облившись сльозами, упала перед іконою і стала молитись. Коли чує, нібито од самої

ікони, поважний голос: «Моя люба дитино, заявляю тобі мою волю: мусиш визволить з схизми немировського Четвертинського і одружитися з ним. Не журись, коли на цім світі не будеш щасливою, бо на тім уготую тобі вічне панство!». Почувши волю Божої Матері, княгівна затріпотіла і, простягшись на помосту крижем, довго лежала як нежива; потім встала і, зложивши нахрест рученята, од щирого серця промовила: «Да буде воля Твоя свята надо мною недостойною!». Княгівна вийшла з каплиці з веселим серцем, так їй легенько стало на душі після того чуда, що Матір Божа сама виявляла їй свою волю. Не знала вона, бідна, що та воля була не Милосердної Цариці, а ошуканство дряпіжних єзуїтів.

З цього часу у княгівни була одна тільки думка: як би заповнить Четвертинського і визволить його з багна схизми. Минуло три роки, і княгівна надиво пишно, величаво розцвіла. Ціла ватага лицарів, магнатів умізгалась біля її ніжок, і ні разочку ж то не спало їй на думку — змінить волі Найсвентшої Матки; а князь Четвертинський так уже в неї закохався, що й себе з дуру не тямив. Як побачили єзуїти, що заміри їх визріли, і звеліли ксьондзові Заленському, що неодлучно жив при Єремії, довести діло до кінця. Так отто Єремія і запросив до себе в гості князя Корецького, а княгівна попросила Четвертинського провести її до Вишневечини.

Усе зробилось, як бажали єзуїти. Збитий з пантелику, князь Четвертинський не здужав більш боротися з своїм коханням і на все згодивсь. Наступив давно жаданий день, у которий Четвертинський мусив одректись од віри своїх предків і одружитись з княгівною Корецькою.

Єзуїти дуже радувались і втішались своєю вдакою: вони знали, що за князем не одна тисяча православного народу прихилиться до унії і його помістя вкриються костьолами і кляшторами...

В замку Єремії готовили бенкет, якого ще на Вишневеччині нікому не доводилось бачить. З княжеських льохів викочували бочки з рейнським і барила зо всякими напівками. Тисячі бутельок виставляли рядочками. У кухні неначе пекло яке палало; на майдані перед замком вкопували риштовання задля огневих штук. Військова шляхта об'їжджала коней, пробувала броню і готовилась на випередки і турнії. З слобід і хуторів нагнали народу тисячами; рівняли дороги, підгачували греблі, у парку прочищали підземні труби задля фонтанів і кашкадів, і розчищали доріжки.

Зранку цього щасливого задля католиків дня якісь полупанки, в срібних телягах на баских і убраних конях, роз'їжджали геть по околиці з сурмачами і оповіщали народів, що сьогонді перед обідом князь Четвертинський прийма святу католицьку віру, а над вечір повин-

чається з княгівною Амалією Корецькою, і що день закінчиться весільним бенкетом.

Заявляли отакечки не з тим, щоб запрошувати народ на те весілля, ні, то був тільки звичай великих панів, магнатів, бо і замкова брама не одчинилась сіромам і голоті. Парк теж оточувала вартова сторожа, так ніхто з селян і не побачив, як князь Четвертинський одірися од батьківської віри, і як його повінчали з Ляхівною. Почули тільки гук з замкової гармати, раз перед полуднем, а вдруге — над вечір.

VIII.

Ярко освітілись залі, кружганки і кімнати княжеського замку. Тисячі воскових свічок палали в сторучних ліхтарях і паникадилах, що неначе стьожки, зіткані з кришталевих ниток, спускались з стелі і висвічувались як блискавки в горобину ніч. Стеля і стовпи блищали золотом: зложений з найдорожчого дерева поміст вилискувався як замерзле плесо. Над вікнами висіли з аксамиту та ще з чогось завіси з вигаптуваними на їх птицями, звірями, квітами і візерунками, а двері і мрамурові коминки вершилися великокняжкими гербами: на червоному полю погонь. По кружганках і бокових покоях стояли столи, заставлені туровими рогами, келюхами і чарками з чистого золота. Яких потрав, закусок, литомін і напйтків не було на тих столах!..

Що тільки Милосердний Господь сотворив за-
для цілого світу, то усе там склалось до купи
задля одних тільки панів... Бенкет ще не по-
чинався, ждали, поки одягнуть і спорядять
молоду княгиню. Тим часом магнати і великі
пани, пані і панянки зібрались у кімнатах кня-
гині Грізельди; а ротмістри, хорунжі і шля-
хетство розхожували собі по залі, гомоніли,
крутили вуси і бряжчали бронєю і острогами.
На приганку під стелею містилось може чо-
ловіка з сімдесят княжеської музики і пів-
чих; у вікна заглядало сотні голів простої
челяді. По тогочасному звичаю, магнати і ве-
ликі пани не боронили своїм служанцям ди-
виться на їх бенкети й ігрища, тільки у цю
добу небагацько назбиралось того люду, бо
опасувались, щоб не понаходило бурлацтва
і гайдамак, що цілими ватагами вештались по
лісах, а пустили тільки замкову чернь. Однак,
як не пильнували вартові жолніри, а деякі з
чужих прокрались таки у парк, бо в одно вік-
но заглядав Кобза, а біля його стояв Остап.

Як одягли молоду княгиню, увійшов у за-
лю Єремія, ласкаво привітав панів і оддав му-
зиці приказ бути наготові. Єремія був з себе
високого зросту і сухорлявий. З-під широких,
нахмурених бровей хижо, вовчим поглядом,
визирали його сірі, як полуда, очі; уста завж-
ди усміхались, ніби судоргою так звело їх на
віки, а довга, руда борода закривала груди.
Обличчю князя найгірш додавало лютости ви-
соке чоло, з глибокою морщиною між очима,

і чуб жорсткого волосся, що, неначе щетина, стремів догори. Єремія одягнутий був в багатому кунтуші з срібними китицями і поворозками, шалевим поясом підперезаний, і в жовтих сап'янцях; біля боку моталась карабеля, обсаджена самоцвітами. Виглядав він сановито, піднявши голову і трохи перегнувшись назад, що виявляло в йому і панську пиху і лицарську відвагу. Князь вийшов з залі, а слідком за ним і шляхетство, запрошують панянок на той танець, що по-двоє ходором ходять та розмовляють.

Тількищо виявилась на дверях перша пара, разом заторохтіли барабани і заграла музика. Єремія попереду вів молоду княгиню; у другій парі йшов молодий з княгинею Грізельдою, а за ними магнати і шляхетство. Молода княгиня усіх засліпила своєю красотою; здавалось, тільки її одну і видно було. Йшла вона, неначе та лебедочка плила, в білім як сніг убранні. З-під віночка білих квіточок хвилю спадала аж до землі пелена, зіткана буцим з павутини; на віночку, грудях і по всій сукні блистіли, як зірки, дорогі каміння. Кобза затріпотів, уздрівши княгиню, і, затаївши дух, пильно на неї дивився. Тим поглядом пронизав він княгиню аж до самого серця, так, що як вона проходила побіля того вікна, де стояв Кобза, то ніби зачарована повернулась і скинула на його очима. Затокотіло кріпко у Кобзи гаряче серце, заіскрились очі, здалось йому, неначе з самого неба глянув на ньо-

го ангел, повитий білою хмарою і оточений зорями...

Народ, що стояв біля вікон, дивувався, дивлячись на панський бенкет; іншому і не снилось того, що теперечки довелось побачить. Деякі, вип'явши баньки, аж цмокали і бубоніли:

— Глянь, глянь, як блищить золото, як сяють самоцвіти, дороге намисто, які убрання, батечки!..

— Яка гарна, сановита молода! — похваляли деякі.

— А молодий який миршавий, — озивались інші.

— Сьогодні одрікся він од батьківської віри, — додав дід: — побачимо, чи довго ж він бавитиметься з своєю Ляхівкою!..

Кобза усе чув, що старий розказував, і хотів глянуть на його, бо знакомий голос був, — дак ніяк не зміг одвести очей од молодії, і вже як пішли польського танця по других покоях, тоді тільки він озирнувсь.

— Здоров був, Барило! — скрикнув Кобза, простягаючи до старого руку: — яка нечиста мати тебе сюди занесла?

— А тебе яка? — спитав дід, усміхаючись.

— Я тутечка не один, — прошепотів Кобза.

— І я не один!

— Хто ж ще з наших січовиків?

— Побачиш...

— Та й гарна ж молода! — стиха промовив Кобза зітхнувши.

— Оттакої ще! ти ж жонатий?

— Ні... — одказав Кобза, понурившись.

— Як ні?

— Не питай...

— Тим то, бачу, у тебе і ючі рогом лізуть на чужих жінок?..

— Я думав, що кращої од моєї Зінки на світі не було, аж бачу..

Кобза не договорив, бо пари танцюрів увійшли у залю, і він знову витріщився на молоду. Як проходила княгиня побіля того вікна, де стояв Кобза, то знов на його споглянула і так ласкаво, привітно, що здалось йому, ніби ще й усмінулась...

Після того танцювали краков'яка і другі танці; а отто як натомились, то шляхетство розійшлося по кружганках потягнуть люльок та посмакувать трунків, а пані і панянки, побравшись за руки, розходжували по залі. Молода княгиня поруч з якоюсь панею підійшла до того вікна, де стояв Кобза, і хоч розмовляла по-польськи, однак він усе зрозумів:

— Подивись, — сказала молода, показуючи на Кобзу, — який гарний козак.

— Гарні в нього очі, неначе гранати блищать, — одказала пані, пильно дивлячись на Кобзу, — тільки груба хлопська тваж...

— Така врода мені миліша, чим жіноча красота нашої шляхетної млодежі.

— Глянь, глянь, як він на тебе пильно ди-

висься! ти його причарувала, він закохався в тебе!..

— Що ти вигадуєш, — одказала княгиня, почервонівши: — як таки можна хлопу закохаться у княгиню, цього йому і на думку не спаде.

— Не знаєш ти, бачу, цих схизматиків, вони такі смілі і необачні, що не то закохаються у княгиню, а ще думають, що й вони такі ж люди, як і ми!..

— Однак, усе ж таки люди... Знаєш, що я тобі скажу? — і княгиня понурилась: — я превелика грішниця, мені жаль їх, жаль схизматиків. Патери кажуть, що менш гріха диявола пожалить, як схизматика.

— Молись до Найсвентшої Матки, щоб вона, милосердна, одвернула тебе од цього великого гріха.

— Молюся, од щирого серця молюся, а як гляну на їх муки, на їх прихильність до своєї віри, то так мені зробиться важко на серці, що часом і сльозами вмиюсь...

— Бач, яка чула!..

Як шляхта трохи оддихала, знов почали вибрязкувувать мазура. Люди, що поодходили, давили один одного, проштовхуючись до вікон....

Молодої вже не було в залі, оддихала вона на ганку, де зібрались магнати і значні пани і пані. Ніч була тиха, тепла, пахло бузком, конвалією, а наокоури ганку горіли

каганці і розмальовані ліхтарі, скрізь порозвішувані на деревах.

Кобза з Остапом одійшли од вікна, спустились з гори і, обігнувши кружганки, притаїлись біля ганку.

Магнати вели розмову про політику, дуже сварились на запеклих схизматиків, на запорожців, і нарікали на московського царя.

— Чого вже не роблю, — казав Єремія, — з тими гаспидовими схизматиками, а нічого не вдію: сотнями вішаю, четвертую, саджаю на палі, а вони ще гірш підіймаються, лютують. Щодня, то там, то там убивають моїх жолнірів, захоплюють обози, підпалюють магазини з хлібом і припасами.

— Так саме і у нас в Литві, — додав Ольбрехт Радзівіл, — особливо ті диявольські Пінчуки, багацько лиха нам нарobili. В Могильні замордували езуїта Андрія Боболія; в Пинську і Янові вирізали усіх ксьондзів; в Несвіжі забili шість езуїтів і багацько шляхти і Жидів, в Новоградках спалили езуїтський кляштор разом з патерами.

— Пінчуки то все одна пся крев, козацька, — сердито гримнув Єремія. — Якби на мене, то я усіх би на шибеницю, до остатнього викоренив би.

— А хто буде тоді одбувать панщину? — загомоніли деякі пани..

— Латво казать, усіх на шибеницю, — озивались другі: — схизматиків до сто дяблів, і прядива на вірówki не настачишся!..

Молода княгиня скрикнула й з ляком зскочила з свого місця: За ганком щось гепнулось і затрішало, продираючись між кущами, а далі чутно було, як побігло з гори. Усі пани, скільки їх не було на ганку, хутко підійшли до молодої з запитанням, що їй прилучилось? Княгиня з переляку тріпотіла й зблідла, як стіна:

— Хтось, — одказала вона, боязко озируючись, — із-за ганку зірвав з мого плеча шлюбову квітку!..

— Неслихане зухвальство, Єзус-Марія! — скрикнув Єремія, ударивши кулаком себе в груди. Потім узяв за руку княгиню і стиха промовив: — Заспокойся, моя крульово, заспокойся; на дні морським знайду винуватого й покараю, як ще нікого не карав!..

Єремія хутко зібрав усе шляхетство, військових, розказав їм, що здійлось, і, хижо озируючись, додав:

— Панове! ратуйте мій гонор, об однім тільки вас благаю: приведіть мені його живого!..

Музики стихли, бо уся шляхта й військові розбіглись по парку шукать злодія. Крик і гомін огласився наокоури замка, бряжчали бронєю, тупотіли, бігаючи по доріжках, і гукали, перекликаючись між собою. Переполохані панянки тулились по кутках, як овечата розігнаної вовком отари. Єремія то розходжував по покоях і всіх заспокоював, то виходив у

парк, і кожного, кого б не стрів, нетерпучо питав:

— Піймали харциза, піймали?..

На ганку, пані оступили молоду княгиню і дивувались, кому б то зірвать ту квітку:

— Коли він злодій, — міркували вони, — то латвій було б йому хапнуть за дороге намисто, як за квітку...

Молода трохи заспокоїлась, з блідої почервоніла вона як маківка; однак, як почулось з парку: «Ловіть, держіть, спиняйте!», княгиня з жахом зскочила з дзиглика, знов зблідла, аж дух сперся у грудях, і прислухувалась, ніби боялась, щоб не піймали того, хто її скривдив; а як огласилось: «Піймали, піймали!», то вона знов упала на дзиглик і, закривши реченятами очі, схилилась на бильце, неначе зомліла. Пани, почувши звістку, що піймали злодія, дуже зраділи і по-ляському віншували Єремію з долонею. Знов огласився гомін по парку: «Ведуть, ведуть!», і східці ганку, як лавою, вкрились шляхетством, жолнірами, а попереду, з зв'язаними назад руками, йшли Кобза і Остап. Вів їх на ланцюгах стремений князя, пан Щука, найлютіший катюга з челядинців Єремії. І з виду він більш походив на звіряку, як на чоловіка: вірлоокі, перекошені очі дивились хижо, ніс з роздутими ніздрями задрався дотори, широка челюсть, не перестаючи ходором ходила, неначе переминала жвачку, пика як решето була поковиряна віспою. Замордував він по приказу Єремії

не одну тисячу православного народу найлютішими муками, які вигадували тоді безбожні єзуїти, що вчилися лікарству не задля того, щоб ратувати людей; а щоб їх катувати...

Зійшовши на ганок, Кобза сміло озирнув на панів і його погляд зупинився на молодій. Стояв він в червоному жупані, бо як піймали, то стягли з його свитину, що була зверху.

— Січовик, січовик! — загомоніли паці.

— Була при йому броня? — спитав Єремія Щука, люто скинувши очима на Кобзу.

— Не було, яснесвіцоний князю, — одказав Щука, вклонившись.

— Е, якби була! — пробубонів Кобза.

— А такий гладкий і завзятий, — знов почав Щука, — що насилу десять чоловіка його подужали: деяким таки добре надсадив бебехи!..

— На палю, схизматика, харциза! — перехопив Єремія...

Почувши такий приказ, молода княгиня швидко схопилась з дзиглика й підійшла до князя.

— Не він зірвав квітку, — скрикнула вона, — я тількищо його бачила біля вікна в залі!..

— Кому ж більш, як не йому! — озвався Щука. — Хто стояв біля вікна, той і теперечки стоїть, їх оточили вартові, а цей і втік і оборонявся..

— Не він, кажу тобі! — сердито одказала молода, похмуро глянувши на Щуку, потім,

повернувшись до Єремії, виразно промовила: — Гоноровим словом ренчаюсь тобі, князю, що не він!

— Ну, так цього на палю! — гримнув Єремія, показуючи на Остапа.

— Як так, — озвався Кобза, — то карайте мене, я зірвав квітку, а неповинного пустіть на волю!

— Бач, який запеклий! — шопотіли пани.

— Лже, лже, не він, не він! — завершчала знов молода.

— Щоб нам не омилиться, — перехопив Єремія, — так обох на палю!

— І сам цар Соломон, — озвався ксьондз Заленський, — не вигадав би розумніше.

— Князю, — поважно промовила молода, — мене скривдили, і я одна маю право карать і милувать, за що ж ти хочеш накинуть на мою совість дві смерті?.. Найсвентша Матко, змилуйся! — і княгиня простягла до неба руки: — Сьогодні, по Твоїй волі, я загубила на віки мою долю...

— Заспокойся, моя дитино! — перехопив Заленський, узявши молоду за руку й скинувши оком на Єремію: — князь жартує, жартує!..

— Моя крульово, — додав Єремія, — ти в моєму замку господиня: твоя воля, твоя й сила, і я твій слуга; приказуй, усе так буде, як ти бажаєш!

— Обох милую! — Княгиня зняла з грудей шпильку, осипану самоцвітами, і оддала

Щуці. — Обох на волю! Лучче грішить милуючи, як караючи.

Щука узяв подарунок, доторкнувся устами до сукні молодої і щось прогарчав собі під ніс. Княгиня гордим поглядом глянула на Кобзу й величаво пішла у покої. За нею розійшлись і пани; деякі хотіли було зостаться ще на ганку, так Єремія попросив їх до покоїв.

— Після такого ласкавого суду, — додав він, — я не поручусь, щоб комунєбудь з вас не зірвали й голови з пліч.

Як усі вже пройшли у покої, Єремія прощюпотів до Щуки:

— Обох в куну! обох на палю! — і вийшовши в залю, зачинив за собою двері.

Поки отто возились з Кобзою, настав час і вечері. Заграли музики польську проходку, і Єремія повів молоду княгиню до столу, а за ними парами і всі пани. За вечерєю молоді сиділи рядочком, і обоє якомсь смутно виглядали. Княгині нічого вже було до Четвертинського бісики пускати, бо волю Найсвентшої Матки довела до skutku, а князя може скребла совість, що одрікся од батьківської віри, од руського посемейства, й прихилився до Ляхів..

Однак, веселому товариству й байдуже до їх було. Турині роги й келюхи, чарки зо всякими напитками і стародавніми медами переходили од пана до пана, а як стали отто пить за здоров'я молодої, то вже пили вони з її черевичка. Крик, галас, стрільба з гармат,

муширів і гаківниць огласились по всій околиці. Сполохнуте уночі гайвороння літало по парку між деревами, крякало й билось крилами об віти. Не було спокою й горобцям. Бенкет закінчився огневими штуками, яких ще не бачили на Вишневецьчині: то крутилось, і тріщало, а те пукало й гуло; здавалось, неначе небо загорілось. Молодих з музиками, гуком і гомоном повели спати в особливі задля їх убрані покої. За ними розійшлись магнати й значні пани; зосталось тільки шляхетство й військові, і довго ще хлюпались у тих напитках, як жаби в болоті.

Єремія повів патера Заленського на свою половину, бо там зібрались гінці і посланці, прислані до князя з Крулевства, Литви, Києва й Запорожжя.

ІХ.

Недобрі вісті чекали Єремію. Розпитавши декотрих посланців, що діється, звідки вони приїхали, він забрав листи і звелів одвести їх до маршалка двору, щоб нагодували й розмістили по офіцинах.

Перший лист Єремія почав читать з Кодаків. Страшно було глянуть на його вид: брови насунулись, очі викотились, судоргою повело уста, неначе трясця його трясла, і той папір, що держав він в руці, дрижав як на осіці лист. Патер Заленський, притаївши дух, не спускав очей з князя, і по його похмурому

виду, здавалось, бачив, що там написано на папері. Дочитавши, Єремія зобгав в жмені лист і кинув його на долівку. Кожний лист, що читав він, дратував його; то заребочеться, неначе саме пекло засміялось, то розірве на шматки і запінившись топче їх ногами.

— Які це вісті, — несміло спитав Заленський, — що так тебе, князю, засмутили?

— Такі, що превелике лихо віщують нашій Речі Посполитій, — одказав Єремія, похмуро дивлячись. — Запорожці утроїли своє військо; Хмельницький повертається од хана й веде з собою орду; од Дону до Карпат і од границі царя московського до Чорного моря підіймаються козаки, цехові й чернь. Народ кида слободи, оселі, й, неначе хижий звір, ховається по лісах, пушах і драговині..

— Що ж роблять в Білій-Церкві наші гетмани Потоцький і Калиновський?

— Одібрав і од їх листи: один на другого доказує, видко, що нема між ними доброї згоди.

— Як до чого припаде, то помиряться!..

— А може й Хмельницькому доведеться їх помирити!..

— Захочай нас од цього лиха Найсвентша Матка! — скрикнув Заленський, перехрестившись. — Що ж роблять у Варшаві? — спитав він, з перегодом.

— У Варшаві бенкетують собі та бавляться ігрищами. Один одного запобіга, обманює,

кожний задля себе; їм і байдуже, що діється наоколо й в тутешнім краї.

— Як на мене, князю, то нічого й хлипать: нехай підіймаються, нехай бунтують, нам же прибуде з того більш користи. Знов задамо їм такого ж чосу, як десять років назад завдали під Кумейками, на Говтві й на Стариці, й по праву побідителів позабираєм у схизматиків остатні, які позоставались, монастирі, церкви, маєтності, й приневолим народ до унії. Адже ж Кумейська битва зробила нас панами на Україні!.. Так чого ж нам лякаться? Нехай собі на безголов'я підіймаються в остатній раз!

— За Кумейську удаку ми дорого заплатимо, вона ще більш зробила нас самонадіяними, а козаків навчила, що підійматься треба не по-єдинцю, а посполитим рушенням. Кажу тобі, коли Україна підійметься уся, то Корона польська з нею не справиться; ми самі потонемо у тій крові, що з їх виточим...

— Не бійтесь, князю, наш святіший отець папа, а за ним уся Європа, стануть за нас!..

— Брехня! Німці ще порадуються нашому безголов'ю, а Україні будуть помагати: цар московський, салтан турецький і хан кримський. Побачим тоді, чий чорт буде старший?

— Річ Посполита й сама мощна, підіймемось і ми посполитим рушенням; надія наша на Найсвентшу Матку. Вона допоможе нам проти схизматиків.

— Нашо ж нам і підійматься посполитим

рушенням, коли Найсвентша Матка буде нам помагати? Хіба задля того, щоб їй допомогти?.. — Єремія засміявся...

— Князю, — поважно промовив Заленський, — усе од Бога, усе: кожному по його ділам, і кара, й милість. Він ратує і погубляє. Він возвиша смиренних, і смиря строптивих!.. — Патер похмуро глянув на Єремію, ніби хотів виявити, що остатнім словом його корив.

— А хто ж смиренні, чи не ми з тобою? — спитав Єремія, грізно на його дивлячись...

— Совість моя заспокоєна, я сповняю мій довг, як велить мені свята віра католицька, й спасаю од геєни вогненної душі схизматиків. Господь бачить моє смирення.

— Тим то й погано, що бачить: Його не обманиш.

— І на думку мою не спадало такого гріха, щоб обманювати мого Господа: творю Його волю і покоряюся Його святій волі, що б з мною не сталося. Не перестану й дякувати за Його милості, політі на нас недостойних. Хіба тобі, князю, ще мало доводів Його благодати: куди не глянь, усюди ми берем верх над схизматиками, з кожним днем схизма меншає і мільйони людей прихиляються до нашого святішого отця папи. Озирнись, як розкинулася католицька віра по всій Речі Посполитій: Литва, княжества: Слуцьке, Туровське, Чорноруське, Копильське, Чернігівське, Київське, Поділля, Волинь, Галицька земля вкрились костелами, кляшторами, а тим часом церкви схиз-

матиків валяться, попи голодні, холодні, необуті, порозпивались, і народ не поважає їх, знущається над ними!..

— Усе, що ти кажеш, пригодно одному тільки Риму, а не Короні польській. Який же то люд, що ви цілими мільйонами прихилили до святішого нашого отця папи?.. чия кров і досі точиться?.. То ж усе діти Корони польської, наші брати!.. Хто ж нам верне сотні тисяч побитих і тих, що кинувши рідний край, позабігали у Московщину?.. Озирнись і ти, що сталось з нашою Річчю Посполитою: законів не поважають, скарб без грошей, Швед орудує нами, неначе своїм крулевством, Брандбурець так і наровить, як би йому од нас одчухнутья, Москалі на нас ножі гострять!..

— Не боюсь я того, князю, що ти кажеш; мене гірш лякає те, що такі стовпи Корони польської, сила й слава Речі Посполитої, як ти, князю, злякався нензних хлопів і зневажаєш благостью Божою. Коли такі лицарі одступляться од нашої ойчизни, як ти, то справа наша певно загине!..

— Не злякаюсь я і самого чорта, не то твоїх нензних хлопів; не одступлюсь і од ойчизни, поки здужаю тримати в руці шаблю, поки не виточать з мене остатню краплю крові. Вірю я і в благость Божу і на Його единого покладаю мої надії!.. Слухай, патеру, ти ксьондз, служитель олтаря Божого, а я воїн, слуга й обронця Корони польської; ти моцніший від мене в теології, а я дальш тебе

бачу в справі політичній, в стану народовому. Так вір мені, що все, що ти від мене чув, не дихтерійки, а свята правда. Рим покористується, а Корона польська навіки стратить Україну, а може... — Єремія не домовив і, понурившись, крутив свої довгі вуси.

— Не думай, князю, щоб і ми, служителі олтара Божого, не знали справи політичної і стану народового. От слухай: як Татари пошарпали руську землю, Річ Посполита завдала кільканадцятьма мільйонами руського люду. Теперечки Московщина, оборонившись од Татар, збира докупити всі єдинокровні й єдиновірні племена, що одчахнулись під час татарської пожоги. Мине вік, другий, і Москва забере силу, і землі Речі Посполитої, заселені руським людом, знов до себе пригорне. Щоб заборонить наші провінції од Москалів, навіки треба запровадити скрізь польщизну й нашу католицьку віру. Тоді тільки вони будуть нашими й поки світ сонця не прихилиться вже до Москви. Так не кори нас, князю, що ми тільки ратуємо задля одного Риму; ні, наша користь однакова: ми усі голови наші положимо за ойчизну, а святіший наш отець папа дасть нам згоду на цім і на тім світі. Од широго серця кажу тобі, князю, поки Річ Посполита й святий костел матимуть таких синів і обронців, як ти, поти слава й сила наша не поляже, а свята віра католицька розкинеться по всьому слов'янському світу, і буде тоді єдин пастир і єдино стадо!..

Заленський устав і, обнявши князя, цілував його і кріпко тулив до серця, приговорюючи:

— Да хранить тебе Господь, а з тобою і нашу ойчизну!.. Прошай, сину, прошай, недобрі вісті тебе засмутили; помолись же Богу, то Він Милосердний укріпить твій розум і розві мрякувате маня, що тебе оточило, тоді ти й сам побачиш, що нам нічого гнівить Бога!..

Щире привітання і ласкаві речі патера задовольнили Єремію. Князь обняв Заленського й покірно промовив:

— Прости мене, батьку, коли я скривдив тебе палким словом. Молись Богу, щоб не здійлось так, як мені здається!

Ще обнялись, і патер вийшов, а Єремія позбирав розкидані шматки листів і знов став їх перечитувать.

Недобрі звістки чекали й Заленського. У своїх покоях знайшов він свого секретаря, ксьондза Марецького, збіса лукавого і яхидного. Заленський дуже його любив за те, що він був заклятий гонитель православ'я, а особливо попів. Тількищо повернувся він з Прилуччини, куди посилав його Заленський по шпаркому ділу, і стояв збіднившись і шуривсь на патера маленькими очима, неначе осокою попрорізуваними.

— Ну, що, Марецький, — спитав патер, смутно на нього глянувши: — чого це так збентеживсь? нічим, мабуть, порадувать?

— Одгадав, святий отче, — одказав ксьондз, важко зітхнувши.

— Розкажуй! Сьогодні, бачу, після великої радості, треба покоштувати і гіркої.

— З Густинського й Мгарського монастирів, — почав Марецький, — усі ченці повтікали у Путивль, позабиравши з собою свої скарби. Зостались тільки голі стіни та схизматичні ікони...

— Велька страта, велька! — прошепотів патер: — багацько було всякого добра у анахтемських схизматиків. Ну, а Бубнівського протоппа захопили?

— Утік, пся крив, і худобу з собою забрав, зосталась тільки одна бабуся з слабою дитинкою, так п'яні жолніри, розлютувавшись, дитину насадили на спис, а старій поодрубували ноги й руки...

— Дурні, і без нас вони б загинули!.. А плеха треба було злапати, а то наробить він нам багацько лиха...

— Та це ще нічого, не сьогодні-завтра, а вже він не минув би наших рук, а от превелике, несправиме лихо! — зітхнувши, промовив Марецький: — нашому фрaterу, Стрибайлу, вічна пам'ять!..

— Найсвентша Матко! — скрикнув Заленський, схопившись з кріселка й підіймаючи руки: — що ти кажеш, нещасливий?..

— Замордували проклятуші схизматики...

— Єзус Марія, Дух свят!.. Де ж його замордували?..

— Поїхав він в Ічню на хлопах, бо його завжди возили хлопи в таралайці; так, кажу, поїхав і узяв з собою десять жолнірів і десять реєстрових козаків. Не знаю вже, як воно там здіялось, тільки в лісі між Ржавцем і Ічнею знайшли його повішеного за ноги й зашмагованого канчуками, а кругом порізані жолніри. Реєстрові козаки незвісно куди поділись, мабуть зрадили й пристали до гайдамак, бо й самі такі ж запеклі схизматики, як і увесь тутейший люд. Не вим, за що їм так довіря князь, нароблять вони колись нам до сто чортів лиха!..

— Найсвентша Матко! — стогнав Заленський, чухаючи потилицю: — що ж ми теперечки будем робить без Стрибайла?.. Мов косою підкосили всі наші заміри в Прилуці і в Лохвиці!..

Ця звістка гаразд таки засмутила Заленського. Стрибайло був найлютіший з єзуїтів, що наїхали у Вишневеччину приневолювать народ до унії. Кілька літ жив він в Римі з Андрієм Боболієм при їхній інквізиції, і добре навчивсь мордувать людей. Од села до села возили його в чортопхайці селяни, котрих поганяв він малахаєм, неначе скотину. Викоренив він не в одній парахвії попів, не одну і церкву Божу віддав Жидам на оренду. Стрибайло був, як і Боболій, запеклим католицьким фанатиком, ніщо його не запиняло, ніщо й не лякало; Заленський недарма звав його своєю десною.

— Що ж там ще у вас в Прилуччині? — спитав Заленський з перегодом.

— Та нічого путящого; щодня тільки й чутки: що там схизматики забили жолнірів, там повісили ксьондза. На тім тижні на Лубенському шляху напали гайдамаки на княжеські хури з провіантом, дев'ять жолнірів забили, а остатніх розігнали. Нема чутки й про фратера Скорупського, що поїхав в Лохвицю; мабуть, і того замордували. Як оттак буде дальш, то певно і всі загинемо...

— Найсвентша Матко, змилуйся над нами! — прошепотів Заленський, і, згадавши свою розмову з князем, замислився. Думки, як чорні хмари, носились над його головою: «А що, як і справді», думав він, «усе то здіється, що казав князь?»... Може б довго ще коверзував Заленський, коли б Марецький не спитав його: який йому буде приказ?

— Сьогодні нікому нічого не кажи, — одказав патер: — кепські вісті засмутили й роздратували князя.

— Того нам і треба, — озвався Марецький: піділлемо сала в жар, так він ще гірш роздратується і накине лютішу кару на схизматиків...

— Так, сину, так, твоя правда. Іди ж зараз до пана Щуки й все йому розкажи.

Марецький поцілував патера у плече й вийшов...

В замку усе стихло. Деякі з шляхетства, що бенкетували, порозходились, а другі, пере-

бравши через край, послули під лавами. Тільки й чутко було, як вартові жолніри на баштах і мурах стиха перекликались, та світилось ще в покоях князя Єремії.

Князь одписував листи. В його присіненній чекали гінці, що мав він розсилать, а в кутку куняв Щука, дожидаючись приказу. Одправивши гінців, Єремія позвав Щуку:

— Чи нема у тебе ще чого? — похмуро спитав його князь.

— Є, яснесвіщоний князю, — одказав Щука, хижо водячи очима: — анахтемські схизматики наміряються тебе й рід твій викоренить і замок твій спалить!.. Патерів Стрибайла і Скорупського схизматики замордували!.. — Щука розказав князю, що чув од Марецького, та ще й свого додав...

Єремія аж затрусився, дослухавши Щуку:

— Дамся ж я їм у знаки, дамся! — скрикнув він, заскреготівши зубами. — Завтра одпровадить у Прилуччину двісті жолнірів, щоб вони спалили Ржавець і Ічню, щоб наоколо вирізали усіх людей, не милуючи ні старого, ні малого, і щоб їх голови, ноги й руки розтикали по шляхах і перехрестках!.. Чуеш?..

— Чую, яснесвіщоний князю, тільки небезпечно у Прилуччину посилать жолнірів, особливо щоб палить слободи й різать людей. Там теперечки скрізь розходжують чималі загони гайдамаків, а на реєстрових козаків здаться не можна, бо й вони такі ж схизматики; щодня десятками утікають і пристають до сво-

Іх. Теперечки при замку нема й тисячки кварцяних, усіх порозсилали; як поменшає, то реєстрові і за чуби ще нас візьмуть, бодай вони не діждали!

— Зачекай посилать у Прилуччину, — перехопив Єремія, — поки не приведуть мені з Волині три тисячі шляхти, що послав на вербувать. Реєстрових же козаків усіх одіслать у Переяслав до Барабаша; теперечки вони йому згодяться, бо він на байдаках попливе до Кодаків, щоб дати помочи Степану Потоцькому... Єзус-Марія, Єзус-Марія, — бубонів Єремія, понуро розходжуючи по покою: — що діється... що... до якого зухвальства дійшло паскудне хлопство!.. У власному моему замку, на бенкеті, зривають з княгині шлюбову квітку, вірних моїх слуг і служителів святого олтаря забивають!.. Постривайте ж, прокляті лайдаки, дамся я вам у знаки!..

— Здається, і вони налагодились дасться нам у знаки, — осміливсь озваться Шука, — та ще як станемо потурать їм і милувать...

— Куди ти подів тих двох харцизів, що Четвертинська заступалась? — хутко спитав князь.

— Сидять у куні, забиті в кайдани, та не вони одні, я ще захопив трьох, здається, запорожчики, намовляли проти тебе, князю, народ і замкових челядинців. Кажуть, було їх більш, так повтікали ж, іроди...

— Завтра вранці усіх на шибеницю, а щоб

не довідалась княгиня Четвертинська, переві-
шать їх у лісі, на жидівському дубі.

— Слухаю, яснеосвіцоний князю, — ра-
дісно промовив Шука, — та ще треба б було
й припекти диявольських синів, щоб довідать-
ся, відкіля вони і які у них заміри; може, Бог
дасть, чогонебудь і допитаємось.

— Припечи їх так, — Єремія заскреготів
зубами, — щоб вони прокляли й той день,
що на світ народились, щоб вони чули, що
вмирають!..

— Припечу, яснеосвіцоний князю, та вже
не знаю, що з того буде. Запеклий збіса на-
род: його шквариш, а йому й байдуже, неначе
не його печуть!..

Шука вийшов з покоїв князя, а Єремія
довго ще не заспокоївсь... і світло світилось
в вікнах його покоїв, аж поки не розсвіло..

X.

З пів милі од замку, серед густої зарослі,
на долині, ріс на самоті віковичний дуб. Які
були в околиці старі діди, то розказували, що
і змалку знали його таким, яким він стояв і
теперечки: товстим та розгіллячистим. Колись
давно на цім дубі повісили Жида, а може й
сам повісився, так з цієї причини й прозва-
ли його жидівським дубом. Ходила ще й та-
ка чутка між людей, що побіля цього дуба
й досі вештається жидівська душа, бо деякі,
проходячи уночі через долину, чули, як во-
на стогне й хрипить.

З того часу, як переїхав Єремія у Вишне-веччину, не одну тисячу православного люду перевішали на цім дубі й замордували найлютішими муками...

Тількищо стало на світ займаться, заскрипіли залізні ворота під баштою і з куні вивели Кобзу, Остапа, Барила й ще двох січовиків. Знявши з їх кайдани, поскручували їм реміннями назад руки й повели у ліс по тій стежці, по которій бідолахи вже не вертались. Попереду йшов Шука з своїм помічником, паном Підпальським і патером Марецьким, а за ними жолнір ніс жаровню і торбу з вугіллям, щоб було чим пришкварить і припекти. І у патера висіла через плече сумка з обценьками, кліщами, ножами, штрикалками; були там і пляшки з купоросом, гострою водою і ріжними отрутами. Знав і він добре людей мордувать: яку й жилку витягти, де й шкуру зідрать, чим полить і посипать живе м'ясо. У Римі навчився він цій науці, в інквізиції, на котолупні святишого папи. Кілька кроків од їх три жолніра вели на арканах бідолах. Ніхто б і не пізнав, глянувши на цю юрбу, кого ведуть на муку, бо наші небораки йшли собі браво, шуткували між собою, сміялись, а Ляхи, після учорашнього бенкету не опохмелившись, з одутловатими пиками і непротертими очима дибали понурившись.

— От казали, пани-молодці, — озивавсь Барило, — що померзли в куні, гляньте: добрі люди несуть жаровню і вугілля, певно, погріють нас!

— А що там таке в торбинці у патера, — питали деякі: — мабуть, недарма й він з нами йде?

— Тамечки у його кателицька справа, — озивавсь Барило: — бачу, доведеться йому одправити мшу на нашій шкурі!..

— Одправить, диявольський син, — гомоніли січовики, — одправить, і свого гемонського папу пом'яне во царстві жидівським!..

Патер похмуро озирнувся:

— Постривайте, анахтемські схизматики, — ехидно усміхаючись, промовив він: — побачимо, кого ви пом'янете...

— Почуєш, кателику, почувеш! — гукали козаки: — батька твого, сатану пом'янемо!..

Один Остап ішов журливо, звисивши голову. Молодий парубок тількищо починав жити й не довелось йому ще бувати у бувальцях.

— А що скажуть наші, — чуло промовив він до Кобзи, важко зітхнувши, — як довідаються, що сталося з нами?..

— Скажуть, — перехопив Барило, — те, що сказав циган: «Пішли наші вгору, дядька повісили!»...

Козаки зареготались, аж луна по лісу залящала.

Хижо озирався Щука на той регіт і буркотів собі під ніс, лаючи козаків, та розмовляв з своїми, як гуска з свинею...

Оттак, розмовляючи, дійшли вони до жидівського дуба. Якось похмуро виглядав той дуб; був він дуже товстий, дуплуватий, а вер-

хи повсихали й кора на їх пооблуплювалася: тільки посередині широко розкинулись віти й крізь суху неопалу листву пробивались молоді порослі. Знизу сажені дві заввишки, неначе медвежа лапа, вихопилось сухе скорчене гілля. На оцій то гіллі, розказували, повісився Жид, а теперечки на їй вшали й мордували козаків. Увесь дуб закуривсь і почорнів од диму, кругом цівки розкидались голловешки і де-не-де темними плямами червоніла на траві запекла кров. Наоколо дуба уся долина вкрилась могилками замордованих мучеників. З краю три чоловіка копали яму, певно, задля наших сіром. Не доходячи кілька ступнів до дуба, Шука зупинивсь:

— А з якого почнемо? — спитав він патера, скинувши очима на козаків.

— Давайте отцюдо гладкого, — одказав Марецький, глянувши на Кобзу, — того, що квітки зрива з княгинь, а ці нехай подивляться, що й їм буде...

— Та вже ж, — загомоніли козаки, — у свою чергу доведеться і вам побачить, що й з вами буде; зійде сонце й перед нашими ворітьми!..

Козаки посідали, жолніри попростягались біля їх на траві, а Кобзу підвели ік дубу й поставили під гіллею.

— Ну, бісів схизматику, — запитав його Шука: — кажи мені теперечки, які у вас заміри були проти нашого пана, князя Єремії?.. Та кажи правду, признавайся, відкіля ви, куди

й чи багачко вас?.. Не скажеш ласкою, то ми й допитаємось інше!..

— Як же я тобі казатиму, — одрізав Кобза, — коли руки зв'язані, от якби ні, то почув би ти у мене чмеля...

Шука од цієї відповіді аж зблід з серця, піна викотилась на устах, очі неначе п'явки в склянці заворушилися; далі, глянувши на жаровню і патерову торбинку, трохи заспокоївся:

— Постривай, схизматику, — пробубонів він, заскреготівши зубами — сам ти в мене загудеш чмелем!.. А що будемо з суцігою робить? — спитав Шука патера.

— Спечемо йому ноги, — озивавсь Марецький, виймаючи з сумки пляшку і прискалку, — і полечене сприснемо купоросною ацидою...

— А може б йому залить гарячого сала за шкуру?

— Не вхоплять же його зараз чорти, заллемо йому й гарячого сала, коли тобі цього схотілось.

Кобзу посадили й стали роззувать, і з одного чобота випала шлюбова квітка княгині Четвертинської.

— Бач, диявольський хлоп, куди сховав, — скрикнув Шука, підіймаючи квітку. — Одно тільки шляхетство має право носити її!.. — Шука сховав квітку в кишеню.

— Бери, кателику, — пробубонів Кобза, — у мене є друга квітка, кохання, цієї не одій-

меш ні ти, ні кровопийця Єремія, з нею і на небо полину!..

Роззувши Кобзу, протягли йому попід руками вірвовку; пан Підпальський, зібравши кінці у ліву руку, подрався на дуба й, вбравшись на середину сухого гілля, примостився якраз над Кобзою і гукнув:

— А підіймайте харциза.

— Та й важкий же, диявольський син, — крехтіли патер і жолнір, підіймаючи Кобзу.

Пан Підпальський натягнув вірвовку і став зав'язувать. Не вспів він удруге завузлить, як з листви просунулась здоровенна рука й вхопила його за чуб; блиснув кинджал — і оком не змигнуть, як разом з обезголовленим трупом звалився з дуба чоловік в чорному кобеняку і татарській кучмі. Не доторкуючись ще до землі, він одною рукою затопив патера по тім'ю, а другою жолніра у висок так, що обидва попадали мертві. Щука, побачивши це, вихопив шаблю, та не вспів замахнутись, як той чоловік пірнув йому кинджал в груди, у саме серце. Жолніри схопились було за палаші, та бачать, що вже й Кобза з розв'язаними руками хапається за шаблю Щуки, повернули назад, та й чкурнули навітікача. Тут тільки Кобза глянув на свого збавителя..

— Марку! — скрикнув він, і, обнявши його, кріпко тулив до серця: — відкіля, яким побитом ти тутечки опинивсь?

— І я ж був учора з вами в парку Єремії,

— одказав Марко, обтираючи кров з кинджала об одєжу патера: — ви мене не бачили, а я бачив, як вас, дурнів, піймали, чув, як і приказ віддали, щоб вас на цім дубі замордували... Та теперечки не до розмови, треба втікати, коли ще й втечемо, бо незабаром буде й погоня...

Кобза й Марко духом поперегинали ремені, котрими поскручувані були руки у козаків... Барило захопив броню убитого жолніра, а Кобза завладав бронєю Шуки й поліз в його кишеню за квіткою. Опріч квітки, витяг він ще щось, завернуте у бумажці, розгорнув, аж то була та шпилька, що вчора княгиня Четвертинська подарувала Щуці. Кобза сховав... Марко тим часом витяг з дупла свою торбу:

— Ну, пани-товариші, — гукнув він до козаків, перекидуючи через плече торбу, — дві милі нашої дороги, коли Ляхи нас не доженуть, то вже хіба тогді побачать, як ми самі до їх прийдемо... Не отставайте!..

З остатнім словом Марко метнувся в саму гущину ліса, а слідком за ним і козаки потягли. Широко ступав він, неначе ведмідь-бортняк продирався між зарослею, ломав віти, виривав кущі з корінням і прокладав за собою стежку товариству.

Пройшовши кілька гонів, перебрались вони через глибоку балку, й з милію простували рідким лісом, так що якби погоня настигла, то б латво було їх тутечки захопити. Однак, поки жолніри добігли до замку й дали звістку, яка

халепа спіткала патера й Шуку, поки піднялось кварцяне військо, наші сіроми перебігли рідколісся і вже кралися пущами й глибокими бескедами. Дуже таки й потомились бідолахи, деякі вже й приставать стали. Один Барило браво йшов і втома його не брала; не наче кішка, здиравсь він на дерева і оглядав, чи не наспіва погоня. Як вели його на шибеницю, то йому й байдуже було, а теперечки, як став на волі, усе його лякало: схопитись з дерева птиця, залопотить звір в куцах, зараз приглядується і причува: сказано, запорозька сторожка натура. Вибравшись на невеличку прогалину, козаки посідали, щоб трохи одпочить.

— А що, Марку, — спитав Кобза: — чи polegшала твоя гаспидська торба хоч трохи?

— Здається, трохи polegшала, — одказав Марко — бачу, мені вас жаль стало; вона у мене така, що тільки до кого хоч трохи озветься серце жалем, то вона зараз і polegшає...

— Нехай вона тобі зовсім polegшає за те, що нас виратував. Теперечки хоч і доженуть, так не зв'язані руки, поки знов скрутять, так я десять укладу. — Кобза витяг з піхви шаблю Шуки і став її розглядувать: — бач, яка гостра та уважиста, ще краще за моєї...

— Куди ж ти запроторив свою броню?

— Там десь біля замку позакопували з Остапом, як нечиста мати понесла нас на весілля. Бач, з бронею не пустили б...

— Та й наша броня там зосталась, — озвались деякі козаки.

— Годі вам теревені гнуть, — гукнув Барило, прислухуючись. — Чи чуєте, здається, у роги трублять?

Всі замовкли і стали прислухуватися, аж справді, десь далеко гугнів охотничий ріг. Сіроми посхоплювались і знов потягли за Марком. Ліс усе ставав гуще й гуще, куші глоду, терну й шипшини позростались собі й стояли, неначе добра огорожа. Не пройшли вони й п'яти гонів, як ближче почулись роги, а згодом, натрапивши на їх слід, загавкали й заскавучали гончі собаки.

— Не отставайте, пани-товариші, — озвався Марко, — недалечко вже зосталось!..

— Каторжні собаки, — бубонів Барило, озираючись, — од їх не втечеш, бодай вони виздихали!

Незабаром знов ще ближче загуділи роги і заскавучала собачня. Деякі з жолнірів, доїхавши до гущини, позлізали з коней і продирались слідком за гончими. Чутко вже було, як вони гукали на собак і перекликались проміж себе, коли разом зупинився Марко біля дуплуватого дуба, що ріс над горою, проліз під кущем глоду й одчинив невеличке віконце, таке, що тільки хіба гадюкою пролізти чоловікові.

— А нуте, хлопці, лізьте в мою хату! — скрикнув він, придержуючи віконницю.

Духом, як миші, поховались козаки у ту

нору: остатній уліз Марко й зачинивсь. Віконниця була обложена зверху дерниною і прикривалась густим кущем глоду, так що як не приглядайся, а не побачиш, де вона одчиняється. Земляночку викопав Марко під самим дубом, і його коріння розходились, неначе крокви і лати, й підпірали землю; з дупла проходила оддушина й освіщала підземну хижку.

Тількищо вони поховались, як зашамотіли кругом землянки гончі, гавкали, скавучали, і, не находячи дальш сліду, деякі порозбігались, а другі метнулись слідом назад. Жолніри, що йшли слідком, завернули собак, і вони знов закрутились побіля дуплуватого дуба, а одна, добігши до самого віконця, заскиглила й стала дряпачь лапами і скребти землю. Горою, з краю балки, з жолнірами їхав верхи пан хорунжий:

— Чого вони так гвалтують? — спитав він тих жолнірів, що пробирались у балці.

— Кат їх батька зна чого, — обізвався передовий жолнір, — усе крутяться на однім місці, а чорт-ма нікого, мабуть натрапили на борсучий слід.

— Трубіть у роги, скликайте собак, — озивались з балки жолніри, — тутечки тільки даремно потратимо час.

Загуділи роги, поскликали собачню, а там затріщав хмиз під копитами, і через яку чашинку все наокруги замовкло..

Потомлені козаки попростягались на долівці, а Марко витяг з пічурки глек з водою і клунок з сухарями.

— Снідайте, хлопці, що Бог послав, — сказав він, ставлячи біля їх глек і кинувши клунок: — другої потрави у мене нема, вибачайте.

Голодне товариство миттю випило воду й розхапало сухарі, аж торбинку пошарпали на шматки.

— А чи довго ж ми тутечки сидітимемо? — запитали козаки Марка, заморивши червяка.

— Поки не утихомиряться Ляхи, — одказав Марко.

— Куди ж ми рушимо? — питались деякі.

— От слухайте. Чотири милі звідси в пущах є острів, наоколо оточений заливом з Сули, болотом і драговиною. На тім острові в горі повикопувані глибокі й великі печери, у котрих, розказують люди, колись, ще за Владимира святого, ховався змії; з того часу й острів той прозивається зміїним. Не один вік минув, а нікому ж то не доводилось бувати у тім урочищі: одно, не латво було його й знайти, а друге, коли кому й лучалось ненароком зблизиться до того острова, то з ляком тікали від його. Дак на цім острові, кажу, теперечки осадився з своїм загоном Переяславський козак Кривоніс, той самий, — може, чули, — що хупоряни за його лютість прозвали Вовгурем, а його ватагу вовгурянями. Він прийма до свого гурту, тільки не всякого, а з проби, щоб кожний мав таку силу, як і в його. Хто обнесе тричі біля його куреня дві

каменюки, кожна в десять пудів, той йому товариш, хто шість, той йому побратим. Так бачите, хіба тільки одного Кобзу прийме до свого загону; може б і побратим йому знайшовся, так той ні до кого не пристає, і до себе нікого не приймає. Та байдуже, знайдуться і окроме Кривоноса ватажки, та ще й не один.

— Хто ж нас на той острів проведе? — спитав Барило.

— Я вас проведу, мені не раз доводилось вже на йому бувати. Там теперечки й народу чимало зібралось. Порадимось, прийшла пора підійматися; мабуть, вже й Хмельницький з ордою з коша рушив.

— А, може, вже й з Ляхами б'ються, — додав Барило.

— На тім тижні я був в Переяславі, — казав Марко, — і дещо чув. З Варшави Барабашу прийшов приказ, щоб він, посадивши реєстрових козаків на байдаки, поспішав ік Кодакам, на підмогу Степану Потоцькому.

— Як же воно буде, — загомоніли козаки, — наші кривні, православні, та й будуть биться проти нас, своїх братів?

— Тоді скажемо, як воно здіється, — одказав Марко.

— А багачько війська у Ляхів, по тім боці Дніпра? — спитали козаки.

— У двох гетьманів, Потоцького й Калиновського, буде тисяч з тридцять, та й у Хмельницького чимало того війська: одних

братчиків п'ятнадцять тисяч, та реєстрових козаків Полтавського, Миргородського й Гадяцького тисячі чотири буде.

— А скільки ще того народу з України понаходило, — додав Барило: — як комашня, пруть на Запорожжя; та ще як і Татари дадуть нам підмогу, то завдамо такого чосу Ляхам, що й до нових віників не забудуть...

Марко витяг з кутка кілька шабель, пістолів, рушниць і сумки з порохом і кулями:

— А нуте, пани-молодці, — казав він, розкладаючи броню на долівці, — розбирайте, у кого нема, може доведеться нам на дорозі спіткати Ляхів, так щоб було чим оборониться.

Кобза узяв два пістолі і гвинтівку, а другі побрала й шаблі.

— Ну, теперечки на добраніч вам, спочивайте хлопці, — сказав Марко, узявши свою торбу й глек, — а мені треба ще трохи декуди побрести..

— Що воно таке за чоловік? — спитав Барило Кобзу, як Марко виліз із землянки.

— Не вгадаєш, козаче, — одказав Кобза.

— Давно вже ти з ним спізнався?

— Торік.

— Що у його в торбі? Носиться з нею, як кіт з салом.

— Бодай тобі не довелось побачить!

— Диво, не чоловік; мабуть, він не то Ляхів, а й самісінького чорта не злякається...

— Його чорти лякаються!..

Кобза не дуже був охочий до розмови. Ко-

ханья неначе яким чадом його підкурило, тільки й думки було, що про княгиню Четвертинську. Потомлені сіроми не довго ще балакали й послули, як мертві...

ХІ.

Як вже смерклось, повернувся Марко й побудив козаків. Повилазили сіроми з земляночки, неначе ті бабаки, і довго протирали очі, поки не прочумались; дуже таки позасипались. Марко приніс їм хліба, сала, пляшку горілки й глек води. Заморивши червяка, козацтво запалило люльки й повело розмову.

— Знаєте, пани-молодці, що, — почав Барило: — коли Кривоніс не прийме нас до свого загону, дак ми оберем собі ватажком Марка, та й будемо приймать до гурту?.

— А кого ж і обрять, як не Марка! — загомоніли козаки.

— Постривайте, пани-товариші, — озвався Марко, встаючи: — не мені бути вашим ватажком, вибирайте собі іншого, а поки я з вами, то буду вашим поводитарем.

— Чом не хочеш бути нашим ватажком? — питали козаки, оточивши Марка: — не треба нам іншого, не треба!..

— Не вам мене питать, не мені вам і казать!.. — Марко похмуро скинув очима на товариство і його погляд зупинився на Кобзі. — Як до чого припаде, дак от вам ватажок! — додав він, показуючи на Кобзу.

— А поки припаде, — озвався Барило, — нехай він випрудить з свого серця княгиню Четвертинську, а не випрудить, то ми з його викурим те кохання порохом!..

— Та й не рівня нам ті князі та пани! — загомоніли деякі.

— Чом не рівня, — перехопив Кобза, — хіба ж ми не такі люди, як і вони?

— Нехай, бач, і такі, — одказав Барило, — так не такі ж теперечки часи, щоб возить-ся з тим коханням!

— Як не такі, то й підождем, — одказав Кобза, понурившись.

Оттак розмовляли, поки не зійшов місяць, і наші небораки рушили. Довгенько йшли вони за Марком, продираючись гущиною, а там, вибравшись на високу гору, вийшли на битий шлях, що пролягав проміж густого лісу.

— Ну, теперечки, пани-молодці, — сказав Марко, зупиняючи їх, — ляцький день, а ніч наша; коли спіткаємо на дорозі дряпіжників, то не будемо утікати, а будемо битися. Огледіть лишень вашу броню і позаряджайте гвинтівки й пістолі..

Згодом, пройшовши кілька гонів, почули вони позад себе гомін і тупотню. Козаки зійшли з шляху й засіли в кущах. Незабаром побачили вони чималу юрбу: деякі їхали верхи, а другі йшли піші, в свитках і високих смушевих шапках. По гомону й одежі зараз пізнали вони, що це не чужі, а свої, і, мабуть, простують туди ж, куди й вони. Барил

ло пугукнув, і юрба зупинилась, декотрі вхопились за мушкети, а другі за шаблі, й стали наготові, а козак, що їхав попереду на доброму коню, на той оклик теж пугукнув. Зараз видко було, що бувалий козак і знав звичай запорозький...

— Не лякайтесь, хлопці, — озвався Барило, підходячи до юрби — і ми такі ж, як і ви... Куди йдете?

— На гадючий, чи то биш, на зміїний острів, — озвалось бурлацтво, — до Кривоноса.

— Та й ми туди ж; а багацько вас?

— Двадцятєро й один, та ще стільки у другій ватазі, що пішла попереду.

Сіроми наші зблизились, братались і привітали один одного...

— Здоров був, Барило, — озвався передовий вершень, простягаючи до його руку.

— Гнида! — скрикнув Барило: — чи це ж ти, мій голубе? Була ж така чутка у нас у коші, що тебе забили Ляхи на Стариці?..

— Ні, як бачиш, помилував Господь. Ми в Гунею після побиванок на Стариці помандрували у Московщину й до якого часу там вештались, а теперечки знов до вас прийшли, знов почаствуєм Ляхів!

Наші козаки змішались з бурлацтвом і пішли по дорозі.

— Відкіля ж ви теперечки? — питає Барило Гниду.

— З Прилуччини, — одказав старий.

— Що ж тамечки, у вас, діється?

— Хвалити Господа, усе благополушно!.. Учора Бубнівський протопоп Світ привів чимале військо, і старий Гуня з ним, дак які не повтікали Ляхи, то усіх забили на макуху, а мнихів Домініканів, що осадились в Густинськiм монастирі, до одного вилушили. Теперечки йду, щоб порадитись з Кривоносом.

— Не зострівались з вами Ляхи?

— Увечері вже, як вийшли з гаю, де спочивали, стріли п'ять жолнірів, трьох же вклали, а двоє втекло.

— Сьогодні буде чим порадувать Єрему! Запінить він з серця свою руду бороду, бо й ми йому багацько шкоди наробили...

— Не те ще буде. Залємо ми і йому самому гарячого сала за шкуру!..

Як отак розмовляли, почули десь далеко стрільбу.

— Чи не наші бурлаки б'ються? — озвався Гнида, прислухуючись.

Стрільба ставала частіш, почувсь і гомін, і усе зближалось до їх, а там разом замовкло й затихло. Барило метнувся по дорозі, щоб довідатись, що там здіялось, а тим часом ватага потроху подвигалась. Згодом повернувся Барило:

— Постривайте, хлопці, — прошепотів він: — жолнірів іде чимала купа!.. Не розгледів добре, а здається, кілька чоловік наших ведуть на арканах!

Марко зупинив юрбу:

— Ховайтесь в кущі, по обом бокам шля-

ху, — казав він, розділяючи ватагу, — а кінні їдьте собі назад, щоб вас не вздріли Ляхи; а як крикну, разом виходьте, піші з лісу, а кінні поспішайте назустріч Ляхам і дупіть дряпіжників!..

Духом піші поховались в кушах, а кінні од'їхавши з пів гонів, на повороті шляху зупинились; а тим часом і Ляхи стали зближатися. Попереду їхав пан хорунжий, а за ним жолніри вели на арканах чоловіка з вісім бурлак; потомлені й голодні собаки бігли за кіньми, висолопивши язики. Тільки зрівнялись вони з засадою, як вихопивсь з кушів Марко й гукнув молодецьким покриком. Прожогом вискочили козаки й поперли на Ляхів: хто рубав, хто стріляв, а хто й просто давав добрих стусанів в печінки.. Перелякані жолніри несподіваним нападком хапались за палаші, за пістолі, деякі дали дропака, а тут їм на зустріч і кінні наскочили... Не зчулись Ляхи, як їх, чоловіка з двадцять, на місці уклали; небагацько з них прудко пробились і втекли. Це були ті самі жолніри, що шукали й гнались за нашими небораками, та й знайшли таки їх собі на лихо... Зараз порозтинали вірьовки, що були пов'язані бурлаки, та як роздивились, і пізнали своїх...

— Бач, так я й думав, — сказав Гнида, — що вас дурнів спіткали Ляхи!

— Та нас же, — одказували вони, чухаючи потилицю, — застукали тамечки, біля березового хреста, де казали подождать вас...

— Хіба ж нікуди було гаразд сховаться?

— Та ми гаразд таки й сховались, — озвався один із ватаги, — так послули ж, а тут де не взялась бісова собачня, донюхалась і загавкотіла, а яропужа шляхта набігла, деяких повбивали, а нас, отце як бачите, на арканах повели. Хотіли було й нас порізати, так хорунжий і каже: «Одведемо цих до князя Єрмії і скажемо, що це ті самі харцизи, що пана Щуку й патера позабивали»...

— А бодай вас, дурнів!.. чого ж стоїте, як телепні, — гримнув Гнида: — забирайте броню у забитих Ляхів, та й рушаймо, бо як опізнимось, то не знайдем і човнів, ні на чім буде й на той бік острова переплуть.

Бурлаки метнулись до забитих Ляхів і вибирали собі броню, а Барило дорізував тих, що ще хрипіли, приговорюючи: «В своїй хаті й скіпка б'є!».

Дійшовши до березового хреста, побачили вони: де-не-де попростягались на шляху шість трупів бурлак...

— Бачу, не всіх дурнів порізали, — сказав Гнида, скинувши оком на забитих: — теperчки, мабуть, денебудь з переляку так поховались, що й з собаками їх не знайдеш...

Од хреста продирались вже сіроми густим лісом. Марко йшов попереду, приглядаючись ік деревам: то простує до дуба, на котрім поносили гнізда гайвороння, то поверне, дійшовши до трухлявого пня; а тим часом козаки гукали, скликаючи товаришів, що позабігали

од Ляхів. З перегодом, як пройшли вони з пів милі, на той гомін стали одкликаться втікачі, як жаби з болота, аж поки не зійшлись до купи.

На світ займалось, як вони, спустившись з кручі, опинились біля Сульського залива, що оточує зміїний острів. Посередині того залива було плесо, а з берега позаростало очеретом, рогазом і оситнягом. По той бік залива підіймалась висока гора, вкрита одвічним лісом, і, скільки оком кинуть, мріла темною половою між густою зарослею чагарника. По цім боці залива, понад самим берегом, простяглась доріжка, по котрій стрічкою сунулись козаки, піші і кінні, а за ними, за кожною ватагою, везли на підводах мішки з борошном, сухарями, різаних кабанів і другу харч, і гнали скотину на те ж. Тихенько подвигались ватаги по доріжці, не чутко було ні гомону, не бряжчала й броня; неначе чорні хмари перед бурєю, сунулись вони й збивались до купи...

Оттак дійшли вони до перевозу, де в завширшк залива було широке плесо. Кінні козаки переходили уплав, а піших і запаси перевозили лоцмани на човнах і каюках. По той бік перевозу, на острові, виднілись розкати й редути, насипані під горою по обом бокам дороги. Марко, зупинившись біля перевозу, обернувся до товариства.

— Прощайте, пани-молодці, — стиха промовив він, — помагай вам Біг; теперечки й без мене втрапите до Кривоноса.

— Куди ж це ти, Марку? — запитали козаки: — не покидай нас, зостанься з нами!.

— Не можна, товариші, треба ще й другим деякої помочі дати, треба й до князя Єремії навідатися... Прощайте!..

З остатнім словом Марко повернув в гушину і шез за кущами...

Довгенько таки простояли наші сіроми біля перевозу, вже й сонечко зійшло, вже і поснідали, чим знайшлось, поки дійшла до їх черга переправляться. Перепливши на той бік, аж вдивувались вони, побачивши таку силу народу. Скрізь, де вони не проходили, під кожним деревом, кущем, кишіло людом. На гіллях висіли обідрані волів і баранячі туші; різали м'ясо й клали в казани; попід горою повикопувані були печі; де замішували тісто, а де печений вже хліб шматували на сухарі і розкладували на ряднах сушити. Інші збилися біля кузень, лагодили броню, гострили шаблі, насаджували на списи ратища й виливали кулі. Були там молодичі і дівчата: деякі порались біля печей і кабиць, а другі шили козакам сорочки й одержу, та зшивали лантухи на сухарі. Де-не-де співали кобзарі про Вінцеслава, що нагнав Жидів у Польщу, та малого Гирею... Місцями вивішували на списках свитки й запрошували прибулих козаків поснідати. На прогалинах вигравали скрипиці і сопілки, торохтів бубен, і козацтво, ударивши лихом об землю, садило гайдука й вибивало тропака. Вештались тут попи й дяки, що покидали свої

парахвії, втікаючи од дряпїжних ксьондзів; були й крамарі, цехові, чумаки і запорожчики в червоних жупанах і кабардинках; не було тільки панів, бо тоді ще на Україні не було й чутки про їх.

Пройшовши кілька гонів, Кобза став розпитувать, де Кривonosів курінь?

— Аж там, на самім кінці острова, — одказували люди усміхаючись, — де печері, тамечки осадився він з своїми вовгурянцями, та й глита Ляхів, неначе той змії, що колись тутечки ховавсь та людей їв.

— Та кумедно ж і грається він з Ляхами, — додавали другі, — неначе кіт з мишею.

— Хто ж тут у вас порядкує? — спитав Кобза.

— Нема ще нікого, — загомоніли козаки: — Кривоніс прийма до свого загону тільки богатирів, дак оце теперечки збираємось обрать собі свого ватажка, так нема ж у нас на приміті такого, як би нам треба.

— Дурний, бачу, ваш Кривоніс, — озвався Барило; — навіщо теперечки богатирів? Куля й вола повалить!..

— Та вже ж його не навчиш, — бубоніли люди, — завзятий таки він збіса чолов'яга.

Розпитавши дорогу, наші козаки, а за ними і другі, рушили до Кривonosа по протоптаній стежці...

ХІІ.

В найдальшій куті острова висока гора шпилем подралась до неба, а з того шпиля видно було Лубні й Київський шлях, що по той бік Сули простягся ік замку князя Вишневецького. У цій то горі з-під кручі, неначе скеля, витріщились кілька печер, де колись, як розказують старі люди, ховався страшений змії. Од цих печер полою розляглась чимала поляна, оточена лісом і густою зарослею чагарника, а там знов круто спускалась гора й обривистим берегом оточувала широке плесо й байрак. На цій то поляні розташувався Кривоніс з своїм загоном. Отаманів курінь стояв посередині, а наоколо містились, де припало, вовгурянці: хто збудував собі з лободи та з нехворощі халабудку, хто нап'яв на ратище керею або свитину, а деякі, неначе звір'я, визирали з печер. Недалечко од куреня стреміли понаставлювані палі з залізними списами й шибениці. Більш, може, як двадцять чоловіка Ляхів сиділо на тих списках, а деякі, зачеплені крюком за ребро, мотались на шибеницях. Всі вони були ще живі й в невтерпучих муках стогнали і кричали, благаючи, щоб їх дорізали, добили і збавили од лютих мук. Страшно розносився той галас по гаю і одкликався наоколо луною. На деревах теж висіло кілька трупів, неначе волові туші, обідраних Ляхів; де з яких, з живих, здирали ще шкуру, і тими шкурами вовгурянці вкривали отаманів курінь і свої халабудки, щоб заборониться від дощу.

Кривоніс сидів біля свого куреня, підкорючивши ноги, смоктав люльку й втішався, дивлячись на муки Ляхів. Був з нього козарлюга забісований. Глибоко позападали у лоб його очі й хижо, нечоловічим поглядом визирали з ямок. Довгий, кістлявий ніс його якомсь погнуло набік, а бороду й широку челюсть виперло наперед. Непідголене і розпатлане волосся, жорстке, як кнуряча щетина, стреміло догори і закривало лоб і товсту шию. Широкі плечі, високі груди виявляли в йому велику силу; з себе був високий, кістлявий, мов виплавлений з самого чугуна. Одягнутий він був, як і прості козаки, тільки в жовтих чоботях на срібних підковах, мабуть, стягнутих з замордованого Ляха.

Кожний з загону Кривоноса, що порались біля Ляхів і швендяли по поляні, був з себе теж високий, гладкий, мордатий, вусастий, і хижо виглядав з-підлоб'я; видно було, що кожного прийняли до гурту з проби, і не дарма прозивались вони вовгурянцями...

Було ще рано, а народу вже чимало таки зібралось біля Кривоносового куреня; не забарились і наші сіроми. Аж на виду змінились вони, глянувши на муки Ляхів і почувши їх галас. Хоч скривдили Ляхи український люд і напоїли їх нестерпучею, однак, не втішались вони муками своїх ворогів, бо ще не загубили свого серця і не стратили жалю до ближнього, як дряпіжні Ляхи і патери, що мордували неповинних, собі на втіху й на зміну віри...

— Здоров був, пане-отамане! — поважно промовив Барило, підходячи до Кривоноса, а за ним і вся ватага обізвалась, і, знявши шапки, вклонилась отаманові.

— Спасибі, пани - молодці, — прогутнів Кривоніс, глянувши з-підлоб'я на козаків: — а чого вам треба?

— Та того ж, чого й тобі, — одказав Барило; — позбавиться од яропужих Ляхів і заборонить святу віру, й наше життя, й наші козацькі вольності.

— Добре, пани-молодці, добре; спробуйте ж, чи є у вас сила заборонить те, що каже-те... Обнесіть отці камінюки, — Кривоніс показав на два камені, обв'язані вірьовками, щоб латвій було їх захопить: — так коли хто з вас обнесе їх тричі кругом куреня...

— Чули вже ми про ці камінюки, — перехопив Барило, — нічого розказувать, нічого вже й увереджуваться. Так вибирають не людей, а волів, бач, який більш потягне, той і дорожчий.

— Батька свого навчи... — прошепотів Кривоніс, насупившись.

— З того часу, як вигадали рушницю і пістоль, — казав Барило, — той став моцніший, хто не схибить стріляючи, а коли він ще розумний, то сховає тебе у кишеню, дарма що ти уродився такий запеклий і здоровий козарлюга. Ось, подивись лишень, як у нас січовики стріляють!

Барило вихопив із-за пояса пістоль, навів

на Ляха, що од мук корчився на палі, випалив, і Лях схилився набік, а з-проміж очей задзюрчала кров...

— Що ти зробив, необачний?! — скрикнув Кривоніс, схопившись: — чи ти знаєш, що він у мене сидів уже з тиждень на палі, я б йому ще на кілька днів протяг мук...

— Як тиждень сидів, — перехопив Барило, — то пора йому вже й вмерти!.. Буде з Ляха й того, коли він відкида ноги!..

— Чого б ще й бажать! — зареготавшись, озвались деякі.

— Так, бачу, вам, іродам, жаль Ляхів?! — гримнув Кривоніс, підступаючи до Барила...

— Нехай вони до твого кривого носа прилипають! — одказав Барило, узявшись за пістоль: — та не дуже, отамане, й гримай; не за тим мене з Січі сюди прислали, щоб корить Ляхами, а щоб допомогти вам, дурням, їх луштить...

Кривоніс, побачивши, що січовик не дуже його злякався, та й завзятий таки, бо вже й за пістоль хапається, одійшов од його. Далі, з перегодом, озирнувся на козаків і вже без сварки промовив:

— Ось що приходиться, пани-молодці: мені треба не розумних, а дужих!.. Мабуть, між вами нема й одного такого, щоб не то що обніс камінюки круг куреня, а й з місця їх не зворухне?

— Чом нема, — озвався Кобза, — може й

такий знайдеться, що й обнесе і занесе твої камінюки...

— Чи не ти той, що занесеш? — спитав Кривоніс, глянувши на Кобзу.

— Може, й той!

— Спробуй, побачимо!

Тим часом на той гомін повилазили з своїх нір і халабудок вовгурянци й чимала їх купа зблизилась до куреня, деякі посідали, а другі попростягались черевом на траві, мов ті кабани, і палили люльки. Кобза підійшов до камінюк, огледів, позамотував руки у вірьовки і твердим поступом поніс каміння. Обніс круг куреня раз, вдруге і втретє...

— Глянь, глянь, — загомоніли вовгурянци, — не взяв його кат, добре пре!. Послав нам Господь товариша, — гукали деякі й з радощів аж посхоплювались.

Не запинився Кобза од цього покрику, і ще тричі обніс каміння круг куреня.

— І мені Господь послав побратима, — загугнів Кривоніс, підходячи до Кобзи — коли ти такий удався, дак побратаємось. Кажи, як ти прозиваєшся?

— Павлом та ще й Кобзою, — додав Кобза, трохи запинившись...

— Хто ж це тобі таке прізвище приложив?

— Запорожці...

— Яка ж з тебе Кобза! Та й не Павлом тебе звать; ти будеш у нас Павлюгою прозиваться... Правда, пани-товариші? — Кривоніс скинув оком на своїх вовгурянцив.

— Правда, пане-отамане, так, так, — загукали вовгурянці, — нехай буде Павлюга, Павлюга!..

— Постривай, пане - отамане, — одказав Кобза, пильно глянувши на Кривоноса: — тогді ми з тобою побратаємось і я пристану до тебе, як ти усіх нас приймеш до свого загону.

— Вибачай, козаче, не то для тебе, й за для рідного батька, не зміню своєї регули.

— Як не зміниш, так і не треба, — одрізав Барило, — він і у нас буде Павлюгою. А що, хлопці, так, обираєте його на ватажка? — скрикнув він, озирнувшись до свого товариства.

— Так, так, — гукнули козаки, — нехай буде нашим отаманом! Нехай буде Павлюгою!..

-- От і добре, нехай буде по вашому, — загугнув Кривоніс: — теперечки вже не обридтимуть мені, щоб приймав до свого загону: буде до кого приставать, буде кому й люд той збить до купи, що вештається по острову, неначе отара без вівчаря... Однак, козаче, — Кривоніс зблизився до Павлюги (так будемо теперечки його звать), усе ж таки ми зостанемся побратимами й заприсягнемся перед Господом, не вложити в піхви наших шабель і не покинуть списів, поки не викореним на Україні усіх Ляхів і ксьондзів!..

— Та вже ж, бач, — одказав Павлюга, — не з тим і узялись за шаблі, щоб, тее, укла-

дувать, і коли Господь pomoже, то й викореним...

Аж ось, як так вони розмовляли, огласився галас по поляні:

— Ляхів ведуть! Ляхів ведуть!..

І вовгуриянці купами поперли назустріч козакам, що вели на арканах, з скрученими назад руками, кілька чоловік Ляхів.

Була це невеличка ватага козаків, що шасталась і пильнувала побіля Київського шляху й захоплювала по дорозі тих нещасливих, що їхали до князя Вишневецького.

На таку звістку Кривоніс витріщився на Ляхів, баньки його забігали й заблищали, як у гадюки, рот судоргою розвело й зуби, рідкі і гострі, як у шуки, вискалились і заскреготіли...

Попереду вели високого й товстого Ляха, мабуть, значного пана, бо був добре убраний, в блакитному кунтуші, підперезаний шалевим поясом, а за ним ще чотирьох. Позад ішло кілька чоловік незв'язаних і за ними шляхтянка у шушоні, з дитинкою на руках. Бідолахи, озирнувшись на мучеників, що сиділи на палях і мотались на шибеницях, звели очі на небо й звісили свої голови на груди; побачили, яка доля їх чекала...

— Здорові були, панове, як ся маєте? — зареготавшись, скрикнув до них Кривоніс, як вони зблизились до куреня.

Ні один з Ляхів не підняв голови, щоб гля-

нуть на Кривоноса, і мовчки стояли перед отаманом.

— Чого ж це так замислились, чого зажурились?.. Подивіться. лишень на своїх родаків, — казав Кривоніс, показуючи на мучеників: — бачите, який ми їм бенкет завдали?.. Нехай би оттак глянули на них і ваші круленята та патери, побачили б вони, іроди, що нароби́ли... Не хотіли гемони мати нас за братів, нехай же теперечки мають нас за ворогів... Може, ви думаете, що тільки ваш кровопийця князь Єрема вміє мордувати людей? Я його самого навчу ще краще катувати: у його наші сіроми сидять на палях тільки по три дні, а у мене й більш тижня!.. Та постривайте, ми й до його доберемось, не мине він моїх рук, по каплі виточу з його диявольську кров, живого з'їдять черви...

— Лжеш, хлоп, схизматик, — сміло одказав Лях у блакитному кунтуші: — не народився ще той чоловік, щоб наложив руку на князя Єремію... Постривайте, не мине й трьох днів, як він сам перевішає вас, неначе псів, і розтикає ваші голови по перехрестках!.. Не сьогодні - завтра прийде до князя з Волині три тисячі кварцяного війська... О, тоді...

Кривоніс не стерпів такої відповіді. Мов вовк на ягницю, кинувся він на Ляха і, чим здужав, вдарив його по щоці. Лях мов неживий бебехнувся об землю, з рота й носа потекла кров...

— Отамане, — гримнув Павлюга, — нечесно бить зв'язаного чоловіка!

— Нечесно й заступатся за яропужих Ляхів! — загугнів Кривоніс, хижо озираючись.

— Не за Ляхів заступаюсь, а за лицарську регулу!

— Бачу, про його вона не писана! — додав Барило.

— Нахаркать на ту регулу, котру запровадили у нас ті анахтемські кателики, що віддають Божі церкви Жидам на оренду, зневажають присягою, що клялися на хресті і святому євангелії!.. Наша регула теперечки — око за око, зуб за зуб, кров за кров, мука за муку!.. Еге!..

Кривоніс одвернувся до своїх вовгурянців і грізно додав: — Як опам'ятується, зідрать з його шкуру; гладкий, буде чим курінь вкрити. Цих трьох на палі, а цього сухорлявого на крюк, він довше висіжимо...

Потім, глянувши на тих, що були незв'язані, спитав:

— А це що за люди?

— Це наші небораки, лакизи, що з панами їхали, — одказали вовгурянці.

— Так приставайте ж, хлопці, до цього отамана, — Кривоніс показав на Павлюгу, — і лущить Ляхів; напийтеся на здоровля тією помстою, як у спасівку насищають жадобу з холодного родника...

— Спасибі тобі, отамане, за твою ласку, — одказали лакизи, вклонившись Кривоносу.

— А це що за вельможна пані з чортеням на руках? — запитав Кривоніс, глянувши на шляхтянку.

— Теж нечиста мати несла до Вишневецького, — загомоніли деякі з вовгурянців, — тамечки її чоловік жолнірує у князя Єремії.

— І, мабуть, мордує наших братів і висмоктує з їх остатню кров! — Кривоніс хижо скинув очима на дитинку. — Бач, яке маленьке, у пелюшках ще, а вже воно найстарше, бо ляцького роду, крулення собі, матері його сто чортів у живіт, а як виросте, бісеня, то й буде нас нівечить і пити нашу кров... бодай воно не діждало! — З остатнім словом Кривоніс вихопив з рук матері дитину і вдарив її головою об камінь. Череп розлетівся на дрібні шматочки й забризкав кров'ю і мізком матір і тих козаків, що стояли наоколо... Шляхтянка скрикнула, підняла руки до неба, і, як нежива, вдарилась об землю. Усі з жахом одступили назад і хутко стряхували з себе шматки мізку й черепа, неначе огневі іскри, щоб вони не спалили одежі.

— Прив'яжіть лишень сучку до стовпа, — прогугнів Кривоніс до своїх вовгурянців: — чим вигодовувать п'явку, щоб висмоктувала з нас кров, нехай годує комарів, поки сама з голоду не одубіє...

Ті й потягли небогу...

— Що ти робиш, пане отамане, — загомо-

ніли Барило, Павлюга й деякі з козаків: — побійся Бога!..

— Ляхам своїм коханим розкажіть, а не мені, — гримнув Кривоніс, визвірившись. — Це ж вони самі наварили собі кулешу, нехай же теперечки й тріскають, поки не луснуть!..

— Ходім звідси, хлопці, — озивався в юрбі Барило: — як бачите, нічого нам тутечки робить!.. Мабуть, і той змій, що колись у цих печерах жив, не лютував так, як цей котолуп лютує.

— Ходімо, ходімо, — гомоніли козаки рушаючи, — на одну б його гілляку з Єремою!

Гнида зупинив ватагу:

— Постривайте, люди добрі, — сказав він, — поки я пораджусь з Кривоносом об мойому ділі, може, й вам доведеться вкинуть розумне слово й дати пораду.

— Радься, радься, — загомоніли козаки, — тільки швидше, бо вже нам обридло дивиться на цього ірода.

Гнида підійшов до Кривоноса й так почав:

— Старий Гуня доброго тобі здоров'я зичить, а Бубнівський протопоп Світ посилає своє благословення і наказує тобі, щоб ти був лицарем, а не катюгою...

— Нехай він батькові своєму лисому наказує, — перехопив Кривоніс насупившись, — або своїм бурсакам, а не мені. Кажіть, чого їм од мене треба?

— Старий Гуня і Світ зібрали в Прилуччині чимале військо й наміряються поперти на

князя Єрему; так оце, бач, прислали мене до тебе порадитись, як би нам разом заступать іродового сина.

— Спасибі тобі за цю звістку... Давно вже пора угамувать гаспида!

— Так кажи: як, коли і де нам зібратись?.. Чи нам до тебе прийти, чи ти до нас пристанеш, чи, може, з обох боків його обійти?

Кривоніс на таке запитання не знав, що й казать, і стояв, як телепень, чухаючи потилицю; далі, надумавшись, прогугнів:

— Як Павлюга зіб'є до купи увесь той люд, що зібрався на острові, тогді вчинимо раду й дамо тобі одповідь... Чи чуеш, побратиме, що я кажу? — додав Кривоніс, озирнувшись до Павлюги.

— Чую, — одказав Павлюга.

— Так роби ж, що треба, наwerbуй собі загін, нехай тобі Господь помагає, а як наwerbуєш, дай мені звістку...

Сіроми наші, попрощавшись з Кривоносом, метнулись від його, як мога, щоб не бачить, як мордуватимуть тих Ляхів, що привели, бо поки Гнида радився, Лях у блакитному жупані опам'ятувався і вже потягли його на дуба, а других повели насаджувать на палі... Голосно огласився гай галасом нових мучеників; особливо кричав товстий Лях, з которого здирали шкуру: проклинав він і козаків і патерів, проклинав і той день, що народився, проклинав і самого Папежа...

ХІІІ.

За тиждень до пророка Іллі прийшли вовгурянці з Кривоносом під Немирів город, щоб напасти на вражих Ляхів; а за ними слідком зібрався туди ж таки і загін Павлюги, що на вербував він з Барилом... Отто військова старшина порадила, і осадили Немирів облогою. Зо всієї околиці позбиралась у город голодраба шляхта. Було таки кому його й боронить і одстоювать: були понароблювані вали і засади з землі й хворосту. Два напади Ляхи одбили, і козаків чимало полягло. У самий же день пророка Іллі, удосвіта, почали козаки третій напад. Спершу роздався гук і галас, а там — загуло, затріщало, загрякотіло, заревіло, заgrimіло, застугоніла земля, — і козаки пробились у город. Як весняна вода в прорвану гатку, так вони прожогом хлинули туди. Та й була ж там гаспидська робота...

Кривоніс зараз з своїми вовгурянцями метнувся по городу на здирство й душогубство Ляхів та Жидів. Павлюга ж потяг з своїм загоном до замку князя Четвертинського, що стояв обмурований високою стіною і обставлений самопалами, гаківницями і гарматами...

Та й задали ж вовгурянці лупку шляхті і Жидам. Більш двадцяти тисяч лоском положили; не було спуску й милування ні старому, ні малому, різали матір, різали й дитину на її грудях. Не було й валантання: бо на третій день, як зовсім упорались, прийшли вов-

гурянци до Кривоноса й кажуть йому: «Всіх Ляхів і Жидів вирізали, зосталась тільки в живих одна Жидівка».

— Чому ж і її не зарізали? — спитав Кривоніс.

— Там така гарна, матері її лихо, — одказали козаки, — що не піднялась ні в одного й рука...

— Як бачу, голопузі ви пуцьвірінки, а не козаки, — скрикнув Кривоніс. — Приведіть лишень її до мене, так побачите, як підніметься рука й на гарну.

Привели Жидівку, дівчину літ сімнадцяти, таку шуплу, тендітну, очиці як ті зірочки, а на вид білу й змазливу, що не можна й сказати. Лютим, хижим поглядом окинув її Кривоніс, та й Жидівка дивилась прямо йому в вічі. А як Кривоніс, вихвативши шаблю, підійшов до неї, то вона одною рукою миттю зірвала з пліч хустку, а другою підбрала довгу й чорну як гайворон косу, і, розкривши шию, схилила голову перед Кривоносом. Нещасна сама бажала смерти, бо усе задля неї згинуло; зосталось тільки ненависне життя, сирітство й гірка доля на світі...

— Бач, чого схотілось! — гримнув Кривоніс, вкладаючи у піхви шаблю: — не буде по твоєму!

Жидівка кинулась навколішки перед Кривоносом, благала убить її і покірно схилила свою голову. Кривоніс впився в її своїм хижим поглядом і, здавалось, не чув її мови...

— Справді гарна! збіса гарна! — пробу-
бонів він, і, обертаючись до козаків, додав: —
одвести в мій курінь!

Поки отто Павлюга брав замок князя Чет-
вертинського, вовгурянці добре пили, гуляли
і ділили поміж собою здобич і гроші, що до-
були од Жидів; а Кривоніс усе возився з сво-
єю Жидівкою, як кіт з оселедцем... Носа не
витикав з свого куреня, і навіть не ходив на
бенкети товариства...

А доки оттаке діялось у Немирові, загін
Павлюги висадив замкову браму й узяв замок
на списа. У замку поховались значні пани,
ксьондзи і всяка шляхта. Усі вони тутечки ж
зараз були вирізані укупі з жолнірами; са-
мого ж князя Четвертинського за чуба виво-
локли з палацу й біля рундука одрубали йому
сокирою голову. Із панів зосталась жива од-
на тільки княгиня, бо її притьмом прибрав у
свої руки Павлюга..

Увечері того ж дня зібрались козаки у за-
мок на бенкет. Було там чим і привітати і ча-
стуватись: княжеські кухарі зварили вечерю з
доброї страви і напекли усякі присмаки і ви-
требеньки. З підвалів цілими бочками поко-
чували венгерське вино, старі меди, наливки
і ренське. Вечерею запорожці удовольнились,
бо казали: оце не то, що гарбуза наїжся, а
на вербу подивися, то й станеш голодний... А
як отто вже добре підпили, та почали точить
теревені, посипались на Кривоноса насмішки
й уразливі глузування; почали натякати і на

те, що він непотрібно злигався з Жидівкою...

Кривоніс і сам добре знав свою вину й вочевидьки бачив, що такою подією тратив віру й силу у себе поміж товариством. І от він — чого б задля його не було — захотів знов підняти себе й свою силу поміж козаками. Звелів одягти якнайлучче Жидівку й привести її у замок, де гурбою козачество товклося і пробувало. Привели Жидівку, убрану у найкращу одягу княгині Четвертинської. Довга, до колін, коса була розпущена в неї, а голова убрана віночком із свіжих квіточок. А щоб лучче можна було усім її побачить, Кривоніс підняв і постановив її на стіл, посередині залі, та й сам зліз на стіл і став по праворуч біля неї.

— Ось вам, пани-молодці, і Жидівка! — крикнув він: — як бачите, не бороню її і не ховаю; у кого підійметься рука, нехай той і збавить їй віку.

Козаки стовпились коло столу й роти пороззявляли, дивлячись на таку дуже гарну Жидівку. Лютуванням і кров'ю вони наситились вже вдоволю, так що якби у ту пору привели не то що красиву Жидівку, а й поганого Жида або Ляха, то й на того не піднялась би ні в кого рука.

— Чого ж мовчите та зуби скалите? — з лютістю проговорив Кривоніс, підбираючи лівою рукою косу Жидівки, — ріжте, стріляйте, на те й привів сюди Жидівку!

— Коли досі не зарізали, — озвались деякі, — дак нехай живе небога...

— Нехай живе! нехай живе! — роздався кругом гомін козаків.

— Ну, дак не коріть же й мене...

З остатнім словом шваркнула з піхов шабля, заблистіла, голова Жидівки на аршин підскочила вгору, а з трупа кров струменем забила, задзюрчала, і він гепнувся додолу. Товпа козаків хутко одскочила назад і з жахом гляділа на Кривоноса...

— Товариші!.. — гаркнув він, трясучи шаблею: — ця шабля перетяла ланцюги кохання, чи вдержаться ж від неї ляські кайдани?!

— Ой отамане, ой отамане! — загуділи козаки...

Вовгурянци кинулись до свого отамана, зняли його зо столу й довго колихали на руках, вихваляючи його лицарське завзяття.

Бенкет все йшов та йшов, горілка й ренське все більш і більш розпалляли й мордували козаків. Аж ось посипались кепкування і нарікання й на Павлюгу. Не одні тільки вовгурянци, а й багато з загону Павлюги, вимагали од його, щоб вивів перед товариство й свою кохану - княгиню, і розправився з нею, як з Жидівкою Кривоніс... Павлюга, ухмиляючись, різно одказав козакам: «На сьогодні буде з вас і одної Жидівки, а завтра вранці виведу на замковий майдан княгиню і порішу з нею так, як Бог на серце мені покладе».

На другий день вранці увесь замковий майдан вкрився козаками й православним людом. Біля палацу постановлен був стіл з образами

й запаленими восковими свічками; прийшли піп з дяками у всьому облаченню і зібрались отамани й військова старшина. І отто зараз одправили благодарственный молебень за даровану Господом побіду над ворогами...

Після молебня метнувся Павлюга й підійшов до налою, ведучи за руку княгиню, і тутечки зараз почали їх вінчать. Княгиня була убрана в українську одержу; в шовковій плахті, з малинового оксамиту шушоні, обгаптованому золотими поворозками, а на голові був парчевий дорогий очіпок, та ще обмотаний тонким, як павутина, серпанком. Тільки княгиня була дуже смутна: сльози лились з очей її і обливали жемчуг і самоцвіти, що сіяли у неї на високих грудях. Павлюга пильно її розважав, а сам був такий бадьористий... Козаки, підморгуючи, казали проміж себе: орел!.

Такої гарної, красивої пари, розказував панотець Ларивон, не приходилось йому на віку вінчати, і після цієї мови обтерся шовковою хусткою, що дісталась йому після вінчання...

Як тільки звінчались, Павлюга вихопив свою шаблю і обернувся до козаків; а ті з жахом і мовчки дивились на свого отамана; у всіх похололо на душі, бо у кожного була перед очима Жидівка...

— Пани-молодці! — крикнув Павлюга, показуючи на свою молоду: — це перед вами не княгиня, а козачка, жінка моя; просимо поважати її, а коли який необачний скривдить її словом або поглядом, то я йому отцію

шаблюю теж одчешу голову, як учора Кривоніс одчесав голову Жидівці!..

— Ой отамане! ой отамане! — загули козаки. Шапки полетіли угору й молодих з шабобою ввели у палац і весілля справили, як треба по-козацькому звичаю: може, під сотню сопілок оддирали козаки тропака й гопака в присядку; танцювали й під ту, що музика грає: «Свині в житі!..». Були там і всякі панські шпундри й витребеньки, і хвиги-миги, і дуже добре частування...

Після вінчання, бачили дехто із козаків, що якийсь старий чоловік з торбою за плечима підходив до панотця Ларивона під благословення, дав йому скількись шагів грошей на часточку, прохаючи: пом'януть побитих козаків, а Павлюзі з жінкою переказать: «Нехай собі здорові будуть, та шануються на все добре», і отто зараз кудись почимчикував.. А йдучи бубонів собі: «Кривоніс... гаспидська у його душа... не здобровать йому, катюзі!..».

Після того, добре згодом, була у Січі й така чутка: раз десь при війні старий чоловік, що носився з торбою, переказував Кривоносу пораду, що, де і як треба діять, бо дуже погане діло виходило од Ляхів... Кривоніс не послухав тієї поради, й багацько погубив козаків. А як Марко зустрів Кривоноса, то докоряв і лаяв його за його негодящу пригодність і за його завзятість і харцизтво. Кривоніс, як скажена звіряка, кинувся на старого з шаблюю, дак він ціпком своїм перебив у

Кривоноса шаблю і так його оддубасив, що він після того тижня через два й дуба дав... Умираючи, Кривоніс, хоч гірко каювся за своє люте завзяття, а все таки казав, що віру й своїх людей щиро боронив од триклятих Ляхів...

XIV.

Що таке діялось і робилось на Поділлі і на Волині, і як там люди бились і гризлись, як ті звіряки, у далеку сторону України не доходило ніякої звістки. У тих містах, де тече річка Самара, і там, де протікають собі й другі річки: Вовча, Гніздка, Кочерга, Тирса, і побіля їх ростуть густі ліси та розляглись широкі луги, там порозселились і попросідали хуторами й сельбищами ті запорожці, котрі, одкозакувавши у Січі, позаводились жінками та дітьми та й стали собі хазяйнувать.

В однім таким місці, коло самої Самари, яке зоветься «Білого кішло», жив козак, вже немолодий, Іван Гоцопуп. Заможний був він чоловік і добренна душа. Мав жінку Оришку, невсипущу, тобі, хазяйку, мички й веретена з рук не випускала, та тільки злющу й запеклу цокотуху на всі хутори. Він собі більш мовчав і потурав їй, бо дуже не любив жіночого крику; а коли вже було не витерпить її дорікання за ту горілочку й надає їй бебехів, дак вона ще гірше розрепетується, кинеться до мисника й поб'є чарки й повилива з посудини

горілку. Така!.. Отто він, сердега, потім розмислиться і начне їй докладать, бо розумна таки й голова була у нього: «що, як ходив ще по землі Христос з Петром, то казали народові, щоб не було жіночого верху, а то й добра на світі не буде; от що знай...». Вона, слухаючи такі речі, зробиться сумною і на яку часину посмирніша... Він же, оце хто б не завернув на двір або не зайшов у хату, є кожному горілки чарка, а другого й сам покличе, щоб випить не в самоті, на добре здоров'я... Е, вже нема тепер таких, нема. Хоч з каганцем шукай — нема таки, нема...

На празник святого Миколи весняного зібрались до його спозаранку сусіди: Остап Завалій, Охрім Передерій, Терешко Кваша, Панаас Ганчірка і другі, всіх чоловік з вісім, на бесіду й порозпитаться: чи нема якої чутки з Польщі, і як то там наші небораки запорожці справляються з гемонськими Ляхами.

Ширий хазяїн рад був гостям, бо хотілось таки на святий празник гульнуть, та й на ту пору й стара його десь бабувала.

Посадив він гостей у дворі під вербами, виніс із комори казан, повісив його на триніжках, налив у його горілки відра з півтора або зо два, і вкинув туди ж меду; а зваривши таким побитом горілку, всунув у руки кожному гостю по корячку й почали частуваться і кружать. Оттак, сидячи під вербами в холодку, й торкаючи потроху гарну варенуху, кожний розказував про своє перше життя у Січі, й

про клади, де, у яким місці їх батьки позакопували від орди, та ніяк їх не найдуть. Точили усякі теревені-вені, а далі міркували і обтім, що отто біс та його діти усе мутять на світі... Еге!.. Як чорт улізе в очерет, то в котру схоче дудку грає... Хоч пий — умреш, і не пий — ноги задереш...

— Ні, ні, воно, бачите, і от як буває, — почав казати Гоцопуп, — та люди не хочуть тільки того примічать: доброму чоловікові й добрий кінець віку буває, а лихому лиходію — поганий... Хоч зробив зле діло твій дід, або баба, або батько, або мати, воно окошиться коли не на тобі, то на твоїх дітях, унуках, і не буде вже їм ні пуття, ні добра, куди не повернуться... Воно, по писанню, треба й скотину жаліть, шанувать, а не то що чоловіка... А навіжені, злі та дурні люди од чого, думаєте, родяться? — від того самого, що не так, як треба, живуть чоловіки з жінками. Він тоді дотинається, як бува п'яний, навісний, а часто й після того, як поб'є жінку, а, буває, як і вона його п'яного потовче; а оттака й друга непотрібність на уроду людей і дух дуже діє... Воно вірно. Бо як і вінчають, то у церкві апостола читають: «Тайна оця велика є!»...

Уже наші запорожці були добре п'яненькі; вже деякі розмовляли і об гарних молодичках, а деякі почали лаяться, і може сварка довела б і до кулаків, як дивляться, біжить від лісу прямо до їх якась стара жінка.

— О, дивіться: це, здається, біжить наша

стара Горпина Гвоздичка, — обізвався хазяїн.

— Яка то Горпина? — деякі спитали.

— А жінка старого холодного коваля, що на Свинороях живе.

І справді, незабаром швидко підійшла до їх гурту старенька жінка з добрим пучком зілля, і, трясучи головою і задихаючись, переказує: «Ох, мені лишечко! трохи не вмерла в лісі з переляку!»...

— А що там таке скоїлось? — обізвався Василь Кваша, схопившись на ноги, й пропустив під свої страшенні вуси корячок тієї варенухи.

— Ох, мій голубе сизий, і згадати й розказати страшно! Скільки живу на світі, а такого страшного чоловіка не бачила. Там такий здоровенний, головатий, банькатий, з закорюченим носом і з торбою за плечима... Так би то вовкулака, чи що? І в той час у лісі зозуля кувала, лихо віщувала.

— Бабо Горпино, — озвався хазяїн, — та то, мабуть, Марко з пекла?

— А може, серце, і він! може...

Тут усі гості зареготались.

— Ей, не смійтесь! Баба Горпина не вміє брехати. Я вам таки кажу, що злякалась так, що ледве додибала до вашої господи. Дух святий з нами й свята Пречиста! — та й стала хреститься.

— Годі, бабо, труситися та лякатися, — обізвався хазяїн: — сідай лишень, небого, луч-

че з нами, та випий чарчину цієї живиці-ледащиці...

— Ох, мій голубе, та може б воно ще й рано для празника святого?

— Та ну бо, пий, коли дають! Знаю, як покоштуєш, то й ще попросиш...

— По цій мові бувайте, козацтво, здорові, — відказала баба Горпина, і, скривившись, неначе той гріх, пропустила чарку вареної горілки через свої зморщені губи, а потім і другу й третю...

— Ну, що, — зареготали козаки, питаючи, — добра горілка?

— Добра, голуби мої, добра, тільки її і пити таким, як ви, запорожцям-козакам...

— Е, голубко, які вже з нас козаки, — озвався Кваша: — ми, бач, теперечки тільки жіночі попихачі...

— Стривай! — скрикнув Ганчірка, узявшись у боки, що аж луна покотилась: — що ти ка-зна-що мелеш! Спитай лишень її чого вона була в лісі, і кого вона збирається отруїть, чи що, оттим зіллям?

Тут баба Горпина аж підскочила, а козаки знов зареготали..

— Не така я людина, мої соколята, щоб труїти й зганяти людей з світу, а якщо й збираю добре зілля, то більше для любощів та юд пропасниць і всякої хвороби. От що!

— Добре, бабо, добре, — відказали козаки й знов піднесли бабі чарочку.

— Та, може, воно б і годі? — ніби нехо-

тячи промовила стара Горпина, й випила горілки, покряхтівши.

— А, та й солодка ж! — і баба помолоділа. — Ну, нічого, гарна я стала? Отто якби мій старий побачив... Господи! та де ж мое добре зілля?..

І стара почала кряхтіть і збирать на землі розкидане зілля, приказуючи: — Отце, бачите, сон... отце горицвіт... і годяча цибуля... отце Петрів батіг... отце тирлич... а отце свербигуз і деревій, до грудей і до чоловічого живота добрий... отце буркун... а отце чорнобіль... до голови й до жіночого живота дуже потрібний... а отце молочай, як чоловікові вже, знаєте, невдачай... А в пазусі ще й ремезине гніздо є: хто його має у хаті, то буде добре життя жінці з чоловіком, аби воно було з однією діркою, а не з двома... Бачте!

— А ну, стара молодице, заспівай лишень нам щонебудь веселе, — загомоніли козаки.

Баба Горпина обізвалась: «Отто чого схотілось», і, узявшись у боки, почала примовлять та притупувать:

І підтикалася,
І підсмикалася,
І підперезалася,
Йому сподобалася..

— А що, козацтво?

— Гарно, бабо, гарно! А ну лишень пісню танцюриху.

Тут уже стара, нічого не кажучи, пішла трохи легше, а потім і дужче, танцювать і до-давать словами:

Коло мене хлопці жваві,
Молоді і чупряві,
А я зілля настарчаю,
Іх із лиха виручаю.

Як покладу та розмажу,
Та про дівчину розкажу,
То мій хлопець аж, аж, аж!
Каже: бабко, серце, маж!

А я перцем, з лободою,
І з усякою бідою,
Мажу крижі, плечі мну, —
Оттака я, бачте, ну!..

Козаки регочуть од бабиної пісні й танців, а вона усе таки примовля:

Ось, яка я, бачте, ну,
І сюди я, бачте, гну,
І оттак я, бачте, ну!..

Деякі з козаків пліюнули, дивлячись на бабині викрутаси, а другі обізвались: «Та нехай тобі, бабо, печений Жид, яка ж ти: осоружна!»...

XV.

Отто вже баба угомонилась і побрела собі, а деякі запорожці затагли було свою пісню: «В Одарочки ночував, та з печі ввірвався», як підходить до Гоцопупового двора старий чо-

ловік, з торбою за плечима, і, не кажучи «здорові були», прямо звертається до козаків по-нуро й з грімною мовою:

— Ач! як вони тут глуздують та бенкетують... А там горять села, города... мучать народ християнський. Хіба забули гетьмана Остряницю, обозного Сурмилу, Чурая і других, як Їх Ляхи колесували і прибивали живих на палях, обливали гарячою смолою і жарили пекельним вогнем? Забули!.. Хіба не знаєте, як наші церкви пограблені й віддані Жидам на оренду, а саму віру зруйнували вороги-гадюки? Усе забули!.. Подивились би, що таке діється і теперечки на Поділлі та на Волині!.. Он город Буша зовсім з людьми пропав! Там люди самі себе предавали смерті, щоб тільки збавиться од Ляхів; там жінка козацького сотника Завісного сіла на барило з порохом, підпалила його, та й була така...

... На що ж на божому світі те й козацтво, як не на те, щоб боронити святу православну віру й людей від супостатів? А ви сидите от-тут з жінками і нічого собі не думаєте й не робите! Вам і байдуже людська погибель!.. Хіба хочете, щоб і вас Татарва побрала у неволю, або Ляхи повирізали та потопили у Самарі?..

— А тобі яке діло до того, що ми бенкетуем, — обізвались в один голос хуторяни; — що ти за отаман такий, і відкіля ти у біса приплентав сюди вчить і корить нас, що ми гуляки, п'яниці?.. Яке тобі діло? Іди собі геть

к нечистій матері, відкіля прийшов, а не то, як ще почнеш тут більш патякати, то ми тебе й по потилиці протурим, як навіженого.

Більш всіх кричав і сіпався Ганчірка.

— Ого-го! Ще не народився той, щоб бив мене, а не то оттакі жіночі налігачі, як ви, позаливавши пельки.

Підгулявше козацтво ще більш роздрочилось, всі вони повскакували з кулаками.

Чоловік (то був Марко), як той лев, став проти їх, та й каже:

— Підходьте ж, чого зупинились та роти пороззявляли, бісові п'яниці? Я вам того дам, чого більш не схочете, — показуючи їм свій ціпок.

Запорожці добре вже були п'яні й, почувши такі речі, кинулись всі на чоловіка з непотрібною лайкою і гомоном: «Провчимо гемона, провчимо!». І як тільки що який з їх підійде до Марка, щоб ударить його, то він — стоїть собі, як укопаний, з місця не ворухнеться: того пхне рукою, а другого тьокне ціпком, або вхопить за чуприну й стусоне, то так к бісу й гелнеться або покотиться; який же підніметься, то й удруге й утрете пхне, Позабивав їм зовсім памороки...

Оттак, перебравши всіх гуляк і дуже вилаявши їх, як непотрібних козаків, Марко підняв свою торбу на плечі й потяг знов до лісу, не оглядаючись...

Козаки-хуторяни зовсім були збиті з пантелику, не знали, що й робить, що й казати,

забули й за горілку... А як щото трохи прочуняли і прочухались, Гоцопуп обізвався до їх:

— А що, хлопці, може, отой якийсь чудний старий чоловік і добре діло нам казав, бо й я перш чув, що дуже страшно діється на Волині й на Поділлі й як там знущаються над нашим хрищеним людом... Похмеліться, хлопці, та йдіть додому, а завтра вранці нехай кожний іде по сусіднім оселям та хуторам збирать охотників, і як зберем добру ватагу, то й пошлемо її з Богом на поміч нашим запорожцям у Волинь.

Опісля того незабаром позбиралось таки чимало Самарських і Вовчанських лугарів, і потягли вони з ватажком на підмогу своїм...

XVI.

До того урем'я, поки не втихомирились биться запорожці з Ляхами та з Татарвою, бідолаха Марко появлявся з перегодом і здалегідь у тих місцях, де воювало й билось запорозьке військо. Деякі запорожці знали Марка за свого чоловіка, і як було забачать його, то й кажуть: «Он, сіромашний дід, придибав до нас на поміч». Та й таки робив він їм добру поміч. Збирав побитих козаків, рив ями і закопував їх, прохарамаркавши над покійниками молитву. А які було сердешні козаки лежать у степу або в лісі, увічені та поранені, то він доглядав їх і добував їм хліба й води, а деяким робив і ліки: прикладав і

прив'язував до ран зілля, подорожника або заячого вуха й дечого другого; іншим же слабим, щоб подужчали, давав пити по маленькому кухлику горілки, настояної на деревію, або тернівки, а кому було й перцівки. До тих же ран, котрі зайтрились і дуже пекли, прикладував розрізаних жаб, і від таких ліків рани загоювались і козаки видужували. Дуже й широко він трудився над таким ділом. А отто було як приходиться запорожцям на війні сутужно, або складеться недогода та необачність яка, то він гукає та махає їм, де що робиться і де що не так, або куди держать стрикача. Часто його слухали і часто бував він у пригоді...

Потім, як отто перестала на Поділлі й Волині колотнеча й різанина, і вже усе утихомирилось, Марко потяг на Кавказ. Тамечки він скрізь по Кубані й тому Тереку, що вовчицею реве, шукав кладів, щоб добути казни і построить на черкеських горах Пречистенський монастир, подібний як на Афонській горі, щоб там поселились собі пустельники та ченці. Думка у його, бач, була така, щоб усе благать та благать Господа, трудиться та й трудиться до кривавого поту за збавлення своїх безмірних гріхів; а друге й те, щоб руські люди ходили сюди Христу Богу молиться на спасення душі, а не заходжували в бусурманську, трикляту турецьку землю, опріч святих місць, де й він бував. Уже було Марко з однієї високої гори, над густими байраками, а побіля

їх родниками доброї води і джерелами і течіями цілющої води, гомоном та ляками, порозганяв бісових синів Черкесів, порозчищав на тій горі місце, склав собі капличку й обставив її хрестами: познісив на ту ж гору здоровецькі каміння, з десяток добрих копиць, на збудування монастиря; та скільки не бився, не трудився, кладів не знайшов, і вся його турбація так там і зосталась. Звідтіля пішов дальш. Лазив отто він і на ту високу, превисоку гору, де зупинився здоровенний байдак праведного Ноя, як був оттой колись давно великий потоп на землі за гріхи чоловічі, а може більш і за жіночі... Швендяв він і по Персіяньській землі. Тамечки він запримітив, що у тій землі люди носять каптани з перекинутими за плечі рукавами, як і в запорожців, і ця одежа називається по-їхньому козак. Кумедно та й тільки показалось йому: «одежа - козак». Що воно означа? Нехай письменні розберуть... Доходив він аж до вирія, куди небесні птиці злітаються на зимівлю; там він бачив, крий Боже, яку тьму-темряву всякої, превсякої птиці, а між ними таких здоровенних індиків, неначе добрі бики. А йдучи туди, доводилось йому побачить і тих навіжених людей, що моляться до вогню, і тих, що крутяться, як оглашенні; та як отто побачив ті вогні із-під землі горящі, то задумав було спалить у тих вогнях свою торбу з головами, — так ні, не згоріла гемонська торба, тільки почищала та набралась нехтяного духу. Після

того вже був він в Єрусалимі. Дуже молився і благав у Христового гроба за свої претяжкі гріхи; тільки козацька його натура не витерпіла, там він надавав стусанів тим Туркам, що розпихають людей у храмі Божому й коло Христового гроба, та й вони його таки товкли і тріпали, та нічого не зробили, а тільки казали собі по-турецьки: «Оце, мабуть, руська сила». Купався Марко з торбами і у річці Йордані. А звідтіля повертав і в той край, де живуть усе чорні люди, которі прозиваються Арапами. Плентався і по тій землі, де вже от той край світу й де люди ходять як мати народила. Заносило його й туди кудись, де й літом і в жнива, усе зима та морози та ледяні гори, а ведмеді як сніг білі. Бог його зна, що й робиться у тій землі, де не видко й землі. Марко не довго там і був, бо його таки добре пробирав страшенний мороз і лиха година. Де вже він не був, і чого він на світі не бачив! Усюди, і по всіх усюдах...

Наших дідів діди, а тих дідів та ще діди отце усе розказували про «Марка проклятого». Казали ще і от що: Марко після того всього забравсь у цісарську землю, де живуть таки наші руські люди. Там він по одежі став такий кумедний, що хто його зна, як і розказать і як оповідать. У німецькій, синій куртці, штани на йому без очкура й матні, вузькі та ще збоку мідними гудзиками пообшивані; кожух носить навиворіт, шерстю поверх; біле волосся аж плечі накрива, довгі вуси коромислом

стирчать, а на голові бриль, як та здоровенна лопушина. Зовсім став чудний, неначе той піджарений цісарець, або голодрабий Лях з Галицької землі. Він дуже лає і напада на тих руських людей, котрі відчахнулись від нашої православної віри й повернули в гемонську вунію та в кателицьку віру, і тих, що побратались з Ляхами, а про своїх руських людей і забули. Там вони зовсім зашолудивіли, бо набрались пранцюватого духу й стали еретичого сина синами.

Стародавні люди верзли ще й таке, неначе б то яку нісенітницю, про Марка: що він шукає десь загралицею того віковічного Жида, котрий од самого розпинання Хрїста ходить по всьому світу та з нечистою силою збирає і зносить Жидам гроші. Хочє, бач, Марко запопасти його й дати йому доброї прочуханки, щоб він навчив своїх заграничних Жидів, а не наших, по правді на світі жити, а не все займаться шинкарством та всяким обманством. Бо скільки Марко не вештався по світу Божому, а ніде не бачив, щоб Жид був якимнебудь хліборобом, і щоб хоч би зерно хліба з'їв од своїх робочих у степу рук, або збудував хату, або зробив колесо, або полагодив його, або був ковалем, а то, нічогісінько того не роблячи, джеркочуть тільки та дурять людей хрищених та обманством добувають гроші й живуть собі панамі. Уже Цигани луччий від їх народ; хоч вони й добрі брехачі, а жінки їх ворожки, та все таки деякою роботою займа-

ються: ковалюють та кіньми менджують, а в панство не лізуть, ні...

І ходить Марко по світу з своєю переважною торбою і з своєю пекельною нудьгою, і буде оттак ходити до самого страшного суду, поки всім живим і мертвим не буде сказано по писанію — амінь!..

— Та того-жъ чого й тобі, — одказавъ Барыло, — позбавицца одъ пропужихъ ляхивъ и заборонить святу виру, и наше життя, и наши козацькои вольности.

— Добре, пань-молодци, добре; спробуйтежъ чи ё у васъ сыла заборонить те, що кажете.... Обнесить отси каминюкы, — Крывонисъ показавъ на два камня обызани веревками, щоби латвий було ихъ захопытъ, — такъ колы хто зъ васъ обнесе ихъ трынн кругомъ курня....

— Чулы вже мы про си каминюкы, — перехопивъ Барыло, — ничого розказувать, ничого вже и увержуваця. Такъ выбырають не людей, а воливъ. бачъ якый бильшь потягне, той и дорожчий.

— Батька свого навчы.... прошепотивъ Крывонисъ, насупившысь.

— Зъ того часу якъ выгадали рушницю и пистоль, — казавъ Барыло, — той ставъ моцнійший, хто не зхыбыть стріляючи, а колы винъ ще розумный, то сховае тебе у кишеню, дарма що ты уродывся такий запеклый и здоровый казарлюга. Ось подивысь лышенъ якъ у насъ сычовыкы стріляють! —

Барыло выхопивъ изъ-за пояса пистоль. навивъ на ляха, що одъ мукъ корчывся на пали, выпалывъ — и ляхъ схылывся на бокъ, а зъ промижъ очей задзюрчала кровь....

ПРИМІТКИ

- Стор. 15. «Кабардинка». — Запорозька шапка з хутра.
- » 15. «Булдимок». — «Коротка гвинтівка.
 - » 16. «Верзун». — Шкуратяний постіл.
 - » 17. «Жеретія». — Гадюка, що лазить по деревах.
 - » 17. «Пожегнання». — Прощання, але тут вжито в розумінні привітання.
 - » 18. «Паланка». — Округа на території Запорозької Січі, в XVII-XVIII в.в. було їх 5-18; також — невеличке укріплення.
 - » 19. «Тичка подуть». — Спробувати сили, — хто дужчий.
 - » 19. «Гемонський». — Чортівський.
 - » 20. «Джегерелі». — Коси, зложені вінком.
 - » 20. «Дрібушки». — Коси, дрібненько заплетені.
 - » 23. «Тогді». — Тоді.
 - » 27. «Чабак». — Риба, лящ.
 - » 28. «Морозом окотило». — Морозом обвіяло.
 - » 30. «Рятуї». — Рятуй. Стороженко вживає обидві форми.
 - » 31. «Навзнич». — Навзнак, горілиць.
 - » 31. «Зрачки». — Зіниці.
 - » 31. «Запинулась». — Зупинилась.
 - » 35. «Чортомлик». — Ліва притока р. Бузулука, осередок Січі до 1709 року. («Чортомлицька Січ»).
 - » 35. «Степан Баторій». — Польський король, що слідами своїх попередників видав у Львові 1578 р. універсал, за яким уряд законтрактував на службу

500 козаків, признавши їм самоупра-
ву й старшину. Це все, що Баторій
зробив задля розв'язання козацького
питання. Але в половині XVII віку
в козацьких колах створилась леген-
да, буцімто Баторій був за великого
добродія й організатора козацтва.
В 20-х роках патріотичний фальси-
фікат «Історія Русів» канонізував,
так би мовити, цю легенду, і, оздоб-
лена різними прикрасами, ця вигад-
ка «Історії Русів» удержалась в ук-
раїнської інтелігенції аж до кінця
минулого віку. Все, що Стороженко
тут пише про Баторія, читач знайде
в «Історії Русів». (Стор. 26-28, ви-
дання 1846 р.).

- » 35. «Кабарда». — Територія Передкавказзя,
заселена кабардинцями, — черкесь-
ким племенем. Вся ця кампанія про-
ти Кабарди — вигадка «Історії Ру-
сів», яку й запозичив Стороженко.
- » 38. «Отощав». — Охляв.
- » 42. «Заборонив від нужди». — Захистив
від злиднів.
- » 43. «Допросила сестру». — Допитала се-
стру.
- » 45. «Як з цебра окотило». — Як з цебра
облило.
- » 47. «Як ляхи з козаками... жили чесно, по-
братерськи». — Цілий цей уривок
про польсько-українську ідилію за
часів до унії текстуально позичено
з «Історії Русів» (стор. 28) й нале-
жить до фантазії її автора.
- » 47. «Не згнушались». — Не знушались.
- » 48. «Волосожар». — Сузір'я із семи малих
зірок.
- » 48. «Вирій». — Теплі країни.
- » 48. «Разом опинишся у пеклі». — Зразу
опинишся...

- » 50. «Венгжин». — Улюблений шляхетський напій; міцне угорське вино.
- » 50. «Аріяни». — Прибічники еретика Арія (276-336), священника з Олександрії, який учив, що Христос є сотворіння Бога-Отця.
- » 50. «Рахів». — Містечко на Закарпатській Україні.
- » 50. «Мономахія». — Колотнеча, бійка.
- » 51. «Обронцями». — Оборонцями.
- » 51. «Од Мажором», — «Ad majorem Dei gloriam». «На більшу славу Бога», — гасло ордену єзуїтів, Цілий цей уривок про єзуїтів, унію, жидівські оренди, нечувані кари для козаків тощо, усе це з тієї ж таки «Історії Русів».
- » 55. «Гетьмана Косинського в Бресті живого замурували»... — Косинський згинув (1593) у сутичці з поляками або з українцями; Северинові Наливайкові стяли голову; Яцько Острияниця, колишній провідник козацького повстання проти поляків (1638) згинув у Московщині в бійці зі своїми ж таки козаками. Всі ці фантазії Стороженко знайшов у «Історії Русів», «Полуруса», здається, сам вигадав.
- » 56. «Заборонити святу віру». — Захистити, оборонити святу віру.
- » 56. «Привозили й грамоту з Києва од владики»... — Київський митрополит, Сильвестр Косів, явний полонофіл, як і все вище українське духовенство, зовсім не був прихильником козацького повстання. Якщо ж Стороженко мав тут на увазі митрополита Петра Могилу (помер 1647 р., напередодні повстання), він теж согрі-

шив проти історичної правди. В полемічному творі «Літос» (1644) Петро Могила категорично відмежовується від козацьких повстань і засуджує ці рухи. На похороні православного князя Іллі Четвертинського Гнат Оксенович, ректор київської колегії, в присутності Могили, виголосив панегірик небіжчикові, в якому вітав останнього, що, «поруч з Потоцьким і з його братами, вельми дорогими польськими панами, відштовхнув дніпровських повстанців (днепровых ребелізантов)... і покрив поле на цілу милю мертвими козаками». Такі приклади ворожого ставлення вищого православного духовенства до козацьких повстань можна було б навести чимало. Це поляки, щоб скомпромітувати це вище духовенство в очах польського уряду, пустили поголовку про участь Могили в підготовці революції 1648р., а німецький історик Енгель, в своїй *Geschichte der Ukraine* (Halle, 1796), спопуляризував цю поголовку (стор. 142).

- » 60. «Приданки». — Весільні гості молодії.
- » 60. «Перезва». — Весільний обряд після шлюбної ночі.
- » 64. «Рильськ, Путивль, Білгород». — Міста на Курщині, що належали до Московщини.
- » 64. «Кумейки». — Село біля Черкас, в околицях якого поляки розбили козацьке військо під проводом Павлюка. (1637).
- » 64. «Говтва». — Лівий доплив Псла, на Полтавщині.
- » 64. «Гуня». — Полковник Дмитро Гуня, кошовий на Січі, після поразки лід

- Кумейками. Після втечі Остриниці, став на чолі козацької армії, а потім пішов на Дін чи в Московщину.
- » 65. «Князь Єремія». — Єрема (Ярема) Вишневецький, український перевертень, руський воевода, власник Лубенщини, завзятий ворог козаччини, в жорстокостях не поступався перед Кривоносом. Як вірити польському історикові Рудавському, одного разу присутній при екзекуції крикнув до ката: «Роби так, щоб вони (козаки) почували, що вмирають».
 - » 66. «Густинський монастир». — Заснований в кінці XVI в., коштом прилуцького міщанства й княгині Раїни Вишневецької, матері Яреми Вишневецького.
 - » 66. «Ісаія Копинський». — Єпископ перемиський і київський митрополит († 1640).
 - » 67. «Сина його Михайла». — Польський король, 1668-1673 р.р.
 - » 67. «Волосся догори підіймається». — Цей уступ знову, слідами «Історії Русів», сильно переборщений.
 - » 69. «Кварцяне військо». — Регулярне військо в старій Польщі; воно звалось так через те, що його втримували з четвертої частини доходів королівських маєтків.
 - » 71. «Князь Четвертинський». — Сторінки, що їх Стороженко присвячує князеві Четвертинському, зовсім не відповідають історичній правді. За часів Хмельниччини на чолі цього давнього руського роду стояв 80-літній Степан, князь Святополк-Четвертинський, голова волинської шляхти, що завжди твердо стояв при право-

славній вірі. Один з його синів, — Януш, — а це його, очевидячки, має на увазі Стороженко, — хазяйнував у своєму маєтку й був одружений зі Софією Чурилівною. В серпні 1648 року «чернь» вбила Януша Четвертинського в Нестерварі, на Поділлі, а не в Немирові, як це пише Стороженко. Удова Четвертинського потім побралась з Косаковським, але польські історики твердили, що вона силоміць була віддана «за якогось козака». Знову, за іншими польськими істориками, князеві Янушеві Четвертинському одрубав під Тульчином голову власний його мельник, а дружиною його заволодів полковник Остап, ватажок повстанців селян. На історичному тлі й збудував Стороженко роман: Четвертинський — Коцецька — Кобза.

- » 71. «З мнішками». — З черницями.
- » 72. «Заславль». — Містечко на Волині.
- » 72. «Самоісність». — Самостійність.
- » 72. «Нензного». — Нужденного, бідного.
- » 74. «Кашкади». — Штучні водоспади.
- » 76. «Гайдамака». — Прикрий анахронізм; про гайдамаків і гайдамаччину можна говорити лише від XVIII віку.
- » 77. «Карабеля». — Шабля.
- » 79. «Хлопська тваж». — Мужичьке лице.
- » 80. «Вибрязковувать мазура». — Танцювати мазурки.
- » 81. «Сотнями вішаю». — Переборшено.
- » 81. «Радзівіл». — Альбрехт Радзівіл, литовський канцлер (1595-1655).
- » 81. «Латво». — Легко.
- » 85. «Ренчаюсь». — Ручуся.
- » 86. «Обох в куну». — Обох до арешту.
- » 89. «Маентності». — Маетки.

- » 90. «Церкви схизматиків валяться». — Автор тут знову перекручує історію. Від 1632 р. релігійні суперечки якраз майже стихли на українських землях.
- » 91. «Так і наровить». — Шукає нагоди.
- » 92. «Дихтерійки». — Казки, байки.
- » 92. «Ратуємо задля одного Риму». — Змагаємося задля одного Риму.
- » 94. «Мгарський монастир». — Коло Лубень, заснований 1624 р. Поляки переслідували ченців цього монастиря 1638 р. за те, що, мовляв, вони допомагали козакам.
- » 94. «Плех». — Зневажлива назва православних священиків.
- » 95. Поїхав він... на хлопях...». — Байка, що її пустив автор «Історії Русів».
- » 95 «Ічня». — Колись сотенне місто Прилуцького полку.
- » 95. «Своєю десною». — Своєю правою рукою.
- » 98. «Барабаш». — Іван Барабаш, козацький військовий осаул, вбитий козаками 1648 р. на Кам'яному Затоні, коли на чолі реєстрових козаків ішов проти Хмельницького.
- » 101. «Одправить мшу». — Відправити Службу Божу.
- » 109. «Кривоніс». — Максим Кривоніс, полковник, найголосніший повстанський ватажок 1648 р., відомий своєю жорстокістю. Про цю загадкову постать, що невідомо звідки явилася й коли саме й у яких обставинах зникла з політичного життя, майже нічого певного не знати. За деякими вістками Кривоніс був шотляндець з походження. Все, що оповідає Стороженко про Кривоноса, — поетич-

- на фантазія, збудована на різних легендах, створених навколо особи жорстокого ватажка.
- » 114. «Чи то биш». — Чи то пак.
 - » 115. «Мнихів домініканів, що осадились в Густинським монастирі». — Жодних домініканів не було в тому монастирі.
 - » 129. «З холодного родника». — З холодного джерела.
 - » 132. «Самого Папежа». — Папу Римського.
 - » 133. «Немирів». — Містечко Вінницької округи на Поділлі. Про руїну Немирова, маєтність Вишневецького, де згинуло багато жидів, оповідають Самовидець і Величко.
 - » 139. «Не здобровать йому». — Він не добрим скінчить, не минути йому лиха.
 - » 142. «Клади». — Скарби.
 - » 147. «Обозного Сурмилу, Чурая». — Всі ці особи, які і їхні катування, — вигадки автора «Історії Русів».
 - » 147. «Город Буша». — Село коло Ямполь, на Поділлі, що за Хмельниччини вславилось своєю геройською обороною. Михайло Старицький (1840-1904) описав цю оборону в оповіданні «Облога Буші».
 - » 150. «Добути казни». — Добути грошей.
 - » 152. «Цісарську землю». — Австро-Угорщину.
 - » 153. «Пранцюватий». — Огидний, мерзенний.
 - » 154. «Менджувати». — Займатися міньбою коней, баришувати.

З М І С Т

1. Передмова	7
2. Марко Проклятий	14
3. Примітки	156
